OPGESLOTEN

Elfde Jaarboek Anarchisme

DE AS 148/149

de AS

anarchistisch tijdschrift

32ste jaargang, winter 2004; 33ste jaargang, voorjaar 2005.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 16,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, P'tje Lanser, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Karin van Haasteren, Roger Jacobs, Saskia Poldervaart, Weia Reinboud, Sjaak Weg, Dick de Winter, Kees Wouters.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

OPGESLOTEN

Hanneke Willemse

Wat hebben anarchisten met 'Opgesloten'? Niets, niets, niets, wij willen struinen. Niets willen wij ermee, maar helaas. Liever dus helemaal niets met opgesloten, we willen eruit, maar opgesloten zijn krijg je voortdurend in beeld en tekst en voor je kiezen.
Wat wij het liefst allemaal zouden willen is madeliefjes zien in een geurige bloemenwei of zacht aankomende golven aan een palmenstrand. Koesterend in dromen. Even die vloedgolf vergeten, die ene straaljager.
Het liefst maar ogen sluiten voor geweerkolven of schrikdraad, voor bloedhonden of hekken en nieuwgebouwde Muur, neuzen dicht voor gaswalmen en kruitdampen, niet weten van prikkeldraad, asielzoekerscentra of concentratiekampen, oren dicht voor mijnen of machinegeweren, tanks of bommenwerpers.
Met dichte ogen, neus en oren loop je nergens, maar vooral aan tegen beperkingen en in zeven sloten tegelijk omdat je er – au! - toch geen flauwe notie van hun bestaan had. Hersenen op nul. Dom en/of blind en/of gehoorgestoord en kleurenblind. (Hoe zo rood en zwart, waar hoor ik het lied 'A las barricadas'?)

De Franse filosoof Foucault heeft zich intensief beziggehouden met de disciplinerende methoden en instrumenten die in de westerse samenleving worden toegepast. En niet de minst belangrijke daarvan is letterlijk de opsluiting, in gevangenissen maar ook in gestichten en inrichtingen. Maar realiseren we ons dat oplsuiting alom aanwezig is?
Opgesloten? Hoezo? "Ik ben hier met vakantie, en maar goed dat er prikkeldraad om heen staat, want we hebben toch zo een mooie villa". "Jammer ook dat mijn celgenoten die wat donkerder zijn dan thuis, maar daar in Afrika, Amerika of Nederland voel ik me net zo vrij." "Hoezo een dictatuur? Ik heb deze keuze gemaakt voor mijn leven en mijn baan, ik weet dat politici, zakenman/vrouw, zwartklussende huizenbouwer en wegenaanlegger, decorateur, NOS/Tros/SBS/EO etc. - verslaggever, schoonmaker, modeontwerperster, dakdekker, huisvrouw en -man, serieuze beroepen zijn die vrijheden aan banden kunnen leggen. Maar daar kozen we toch vrijwillig voor, voor die status bij dat beroep, of omgekeerd?" Toevallig werkloos? Dat doet pijn, vooral als je geen witte man bent in Fort Europa.
Wie kent vrijheid zonder beperkingen? We weten het in West Europa nauwelijks indien je wit, hoogopgeleid, liefst man – blonde vrouw mag ook - uit bevoorrechte staten, de economisch-globalisten met hoofdletter, zoals de EU, of misschien de VS, China, of Japan, het voorrecht hebt hier te kunnen wonen.
Kijken we wel goed om ons heen en knallen we niet met open ogen tegen alle hoge hekken met Nato prikkeldraad met scheermesjes aan en belanden we in die vegetarische, veganistisch en andere anarchistische ontspanningsvelden, dan zien we die peinzende vriend(in)en en denken we ook iets anders. Zij is mooi, hij is mooi, en zij willen het leven aantrekkelijk maken.
Zelfs in gedwongen of zelfgekozen ballingschap zouden zij er iets van kunnen maken. En toch was het verrekte hard, en zo is het nog steeds, nu en toen, hier en daar. Wij en zij proberen te overleven en iets door te geven. Soms ten koste van veel.
We kennen allemaal de beperkingen in ruimte, in denken, in visies en visioenen, in ruiken, in voelen, ons opgelegd door anderen of door onszelf. We nemen het ons kwalijk - of niet - wanneer we zelf de makers en maaksters zijn van censuur of zelfcensuur.
Vooral deze laatste vorm van censuur, van opgesloten zijn, bezorgt ons makkelijk schuldgevoelens: hoe kan ik het toestaan dat ik zoiets laat gebeuren, dat ik tijdens dit rechtse bewind mijn mond gesloten houd, dat ik woorden bezig die van de tegenstander zijn? Hoe komt het dat ik het toelaat dat mijn gastland mijn cultuur afneemt, waarom laat ik toe dat ik mijn taal verlies, mijn dromen, mijn keukengenoegens? Waarom laat ik me opsluiten in een gastland terwijl ik de opsluiting in mijn moederland ontvluchtte, de armoede, oorlog, gevangenis.
De duidelijkst zichtbare vorm van opsluiting is die in een beperkte ruimte, in gevangenissen, achter prikkeldraad, in cel en opvangkamp. Ontbering van bewegingsruimte en frisse lucht, of juist teveel aan kou en hitte. We hebben hier allemaal wel beelden van. Maar ook zijn mensen gedeporteerd naar gebieden ver weg van hun geboorteland: opgesloten in den vreemde...
Minder duidelijk zichtbaar is wanneer iemand cultuur en idealen aflegt. Die

achter te moeten laten en alleen zichtbaar kunnen maken in dromen: mijn ver weg land, mijn moestuintje, mijn idealen van vrijheid en gelijkheid, mijn geluk in solidariteit met gelijkgestemden: in het vriesvak ermee. Ze mogen alleen ontdooid op momenten die niet controleerbaar zijn, en zelfs dan nog... verlangens maken zwak.

En dan die andere vorm van exil die niet makkelijk te herkennen is: je aansluiten bij of organiseren van een ondergrondse verzetsgroep. Voor vrienden en familie heb je een verhaal dat niet op de waarheid kan berusten omdat je niemand en ook niet jezelf, verraden wil.

Onduidelijk, zelfs voor de opgeslotene zelf, is onderworpen te zijn, vaak lange tijd, aan een situatie die onvrijheid voorstaat en leven in een regiem dat dicteert waar en hoe de mogelijkheden van bewegen en denken, van voelen en ruiken, van vrijen beperkt en haten vrij zijn. Denk aan alle vormen van religieus fundamentalisme, aan de katholieken en de paus, aan de steile calvinisten, aan de moslims. Italianen hadden Mussolini en hadden en hebben Berlusconi, de Russen voorheen vele jaren Stalin en nu ook al weer vele jaren Poetin, de Cubanen Castro, de Spanjaarden veertig jaar Franco en Aznar die het nog eens dunnetjes overdeed, de sociaaldemocraten opvolgend, maar bijna van zelfde laken en pak, de Israeli's Sharon (was het voordien niet Hitler?).

Mensen die lang onder terreur leven, leefden, of geleefd hebben, met gevaar voor eigen leven of dat van kinderen, kleinkinderen of kameraden zoeken mogelijkheden om te ontsnappen, soms in zwijgen dat leidt tot het vergeten van eigen herinneringen en ervaringen. Zij doen hun geheugen op slot, gedragen zich als 'aangepasten' aan de omgeving, zolang tot zij hun herinneringen, dromen en verlangens volledig vergeten zijn, opgesloten hebben.

Anarchisten, anarcho-syndicalisten, vrijdenkers, recalcitranten, vredesactivisten, mensen met ideeën over een anders geordende samenleving, met idealen van vrijheid en gelijkwaardigheid, en met hun daden, zijn vaak de eersten die worden opgesloten, want zij vormen een bedreiging voor welk systeem dan ook dat beperkingen aan deze vrijheid oplegt. En dan natuurlijk die andere miljoenen ongekenden en onvatbaren waar de pers nauwelijks een woord over schrijft of beeld van toont.

Anarchisten hebben met deze gevangennemingen te kampen gehad. Fysiek verzwakt kwamen ze vaak uit hun gevangenschap, maar ze hadden soortgenoten gekend die hun geest vaak verrijkten.

Dit nummer van De AS gaat onder meer over mensen met anarchistische idealen en daden, over hun opsluiting in het verleden en in het heden, over onbekende gedeporteerden die misschien geen anarchistische literatuur lazen, maar die in praktijk meer libertair waren dan velen van ons. Het zou over veel meer ongenoemden kunnen gaan.

NOGMAALS JAZZ

De voorplaat van *De AS* 147 (Jazz) toont tenorsaxofonist Pete Brown (links) en trompettist Bill Coleman (rechts). De foto is waarschijnlijk genomen in 1940 in New York. De tekening op pagina 49 is ontleend aan het Duitse anarcho-maandblad *Graswurzelrevolution*.

PRIKKELDRAAD ALS METAFOOR VAN OPSLUITEN

Marius de Geus

Al sinds jaar en dag ben ik gefascineerd door het verschijnsel prikkeldraad. Zo heb ik samen met ecoloog Thomas van Slobbe in De Bevrijding van het Landschap *(zie ook* De AS over Landbouw*, nr. 130/131) onderzocht hoe de uitvinding van het prikkeldraad in de 19de eeuw immense gevolgen heeft gehad voor natuur en landschap.*[1] *In dit nummer over opsluiting en insluiting wil ik nader ingaan op een aantal aspecten van de opkomst van het prikkeldraad. Wat is er onder meer bekend over de geschiedenis van dit zogenaamde 'devil's rope' (duivelsdraad)?*[2] *Welke denkbeelden kunnen met prikkeldraad in verband worden gebracht? In hoeverre kan prikkeldraad worden beschouwd als een metafoor van maatschappelijke opsluiting? En bestaan er alternatieven voor prikkeldraad in het Nederlandse landschap?*

Het exacte jaar waarin prikkeldraad is uitgevonden is moeilijk te traceren. Tussen 1860 en 1867 werden in zowel Frankrijk als in de Verenigde Staten de eerste aanvragen voor een octrooi ingediend. In Amerika was het William D. Hunt die met behulp van een nieuw soort draad met afschrikwekkende stekels probeerde om zijn muilezels in het gareel te houden. In dezelfde periode diende de Bretonse steenfabrikant Gilbert Gavillard een patentaanvraag in voor een gedraaid type draad voorzien van 'kunstmatige, metalen doorns'.[3]

Volgens de diverse octrooiaanvragen was de achterliggende gedachte om met behulp van gegalvaniseerd ijzerdraad voorzien van scherpe stekels bepaalde dieren (koeien, paarden, geiten, schapen e.d.) de toe-, door- en uitgang te beletten. Het ideaal van de uitvinders was om met de inzet van zo weinig mogelijk middelen een effectieve in- en opsluiting van beesten te bereiken. Aangezien het draad op verschillende plaatsen tegelijkertijd is uitgevonden was er kennelijk een sterke behoefte aan dit soort flexibele afscheidingen. Dit leidde ertoe dat alleen al in Nederland in de navolgende periode ruim 200.000 kilometer (!) aan traditionele afscheidingen als houtwallen, hagen en gevlochten heggen is verdwenen, omdat deze massaal werden vervangen door eenvoudig aan te leggen en goedkoop te onderhouden prikkeldraadversperringen.

Vanaf 1880 begon met name in de Verenigde Staten het prikkeldraad aan een onstuitbare opmars: de prairies werden in snelle vaart omheind en ingesloten. De ijzerwerkfabrieken rezen in no time de grond uit en prikkeldraad vormde in toenemende mate een zeer lucratieve groeimarkt. Er werd driftig in kranten en tijdschriften voor geadverteerd en met name de opkomende Amerikaanse spoorwegmaatschappijen zagen al snel in het draad een efficiënte manier om ongewenste kuddes vee van de spoorwegen weg te houden.[4]

Dit leverde overigens op tal van plaatsen hevig verzet op, aangezien tegenstanders het prikkeldraad als onaanvaardbaar wreed, beschadigend voor het vee en volstrekt 'ongepast' beschouwden vanwege de toen nog volop

levende cultuur van het open toegankelijke landschap: vandaar de term 'Devil's hat band or Devil's rope'. Op grote schaal werden dan ook in het begin van de jaren tachtig van de 19de eeuw in de Verenigde Staten prikkeldraadversperringen doorgeknipt en vernield om weer een vrije doorgang te creëren (de zogeheten 'fence-cutting wars'). Maar al rond 1885-1886 was in de meeste Amerikaanse staten het proces van afsluiting van de prairies en landerijen door middel van prikkeldraad beëindigd.[5]

Vanaf het einde van de 19de eeuw werd het prikkeldraad niet alleen gebruikt om dieren in te sluiten, maar werd het ook steeds vaker gebruikt bij de oorlogvoering. Zo werd het door de Britten gebruikt in de Zuid-Afrikaanse oorlogen tegen de Boeren van Transvaal en de Oranje Vrijstaat. Zij richtten kampementen in om grote getale gevangen genomen soldaten, vrouwen en kinderen te kunnen opsluiten (in feite de eerste concentratiekampen). In de Eerste Wereldoorlog werd vervolgens op grootschalige wijze prikkeldraad ingezet om de eigen linies te beschermen en de vijand buiten te kunnen sluiten. Dit leidde tot een grote uitbreiding van het aantal prikkeldraad- en hekwerkenbedrijven in Europa en ook in de Verenigde Staten.[6]

Na de Eerste Wereldoorlog was er in eerste instantie sprake van enorme overschotten die over waren gebleven en vond een aanzienlijke overproductie van prikkeldraad plaats waardoor de prijs heel snel kon dalen.[7] Dit veroorzaakte weer dat steeds meer particulieren (boeren, grootgrondbezitters, huiseigenaren) en overheidsinstellingen (de krijgsmacht, justitie, provincies en gemeenten) sterke belangstelling kregen voor de aanleg van prikkeldraadafscheidingen. In de jaren dertig, veertig, vijftig en zestig van de twintigste eeuw begon toen de definitieve doorbraak van prikkeldraad voor het omheinen van legerbases, munitieopslagplaatsen, gevangenissen, opvangkampen, voetbalstadions, landerijen, particuliere huizen en agrarische gronden.

Kijk heden ten dage maar eens goed om je heen: inmiddels lijkt het wel of het hele land is omrasterd en omheind met behulp van prikkeldraad, ijzeren hekken en schuttingen. Men kan zonder overdrijving spreken van de 'totale opsluiting' van Nederland. Het is buitengewoon opvallend hoeveel gewone burgers er ook bewust voor kiezen om hun eigendommen te beschermen en hun grond te omheinen met geprikkeld draad en stalen hekken.

Welke denkbeelden kunnen er met prikkeldraad in verband worden gebracht? Bij prikkeldraadversperringen moet ik zelf altijd eerst denken aan de afschuwelijke gevangen- of concentratiekampen (Auschwitz-Birkenau, Treblinka, enzovoort) waar mensen werden binnengehouden en 'opgesloten'. Of aan afrasteringen met van die hele gemene stekels, soms zelfs kleine scheermessen – denk aan het zogenaamde NATO prikkeldraad bij antiglobaliseringsdemonstraties - waar men niet overheen mag klimmen, zoals bij een militair vliegveld of een voetbalstadion. Of in ieder geval aan weilanden die met dit draad zijn afgezet om vee in te sluiten. In al deze gevallen gaat het om moderne vormen van beheersing, wilsoplegging, gedragsregulering.[8]

Zoals gezegd draagt prikkeldraad alle kenmerken in zich van een kunstmatige 'uitvinding', waarop patent is aangevraagd en waarvoor nieuwe 'innovatie-

ve' technieken zijn bedacht. Prikkeldraad is het werkterrein van puur rationeel denkende mensen (veelal gaat het trouwens hier om *mannen*) die proberen te verzinnen hoe zij met gebruikmaking van zo weinig mogelijk geld en middelen, zoveel mogelijk dieren of mensen binnen of buiten een bepaald territoir kunnen houden. Men neme ijzerdraad dat beschermd is tegen roesten, voegt akelig scherpe ijzeren punten toe gericht op het toebrengen van flinke verwondingen, en men kan met enige zekerheid voorspellen dat deze constructie tegen de genoemde onderdrukkende en disciplinerende taak is opgewassen.

Uiteindelijk is prikkeldraad niets anders dan het ultieme symbool van de machthebber die zijn wil oplegt aan de ondergeschikten. De machthebber kan bepalen wie *binnen* en *buiten* het prikkeldraad verblijft en kan op deze manier de mensen en/of dieren die hem ter beschikking staan onderwerpen en overheersen. Prikkeldraad is het draad van de eigenaar, de controleur, de heerser, de machthebber. Prikkeldraad is een openlijk zichtbare uiting van macht, autoriteit en overheersing.

Prikkeldraad is geschapen voor de meest harde vormen van in- en uitsluiting onder het motto 'wie niet luisteren wil, moet maar voelen'. Het draad kan het middel zijn van een wellicht goedbedoelende boer die zijn vee alleen op een bepaald stuk weiland wil laten grazen. Maar het kan ook het gewelddadige middel zijn van gewetenloze machthebbers om mensen in een gevangenis of concentratiekamp op te sluiten: prikkeldraad kan heel letterlijk met bloed besmeurd zijn en een tirannieke functie hebben.

In hoeverre kan prikkeldraad worden beschouwd als een metafoor van maatschappelijke onderdrukking en opsluiting? Naar mijn idee kan prikkeldraad uitstekend worden gezien als een beeldspraak voor de wijze waarop mensen zich verhouden tot hun medemensen.[9] Prikkeldraad belichaamt in hoge mate de moderne dwingende cultuur van overheersing en opsluiting: een cultuur die leidt tot acceptatie van het opgesloten individu. Daarnaast is er een verband tussen het prikkeldraad als afscheiding en het prikkeldraad in onze denkwereld. Prikkeldraad is het bewijs dat we leven in een volkomen verzakelijkte en verkokerde samenleving. De mensen trekken zich terug op hun eigen landerijen en terreinen, zorgvuldig van elkaar afgeschermd.

Op bijvoorbeeld een willekeurig ministerie blijkt die verkokering uit het feit dat de ene bureaucratische afdeling niet weet wat de andere doet. Ook prikkeldraad leidt tot een vorm van maatschappelijke verkokering: het is een hardhandige en autoritaire manier om het eigen gebied af te bakenen. De eigenaar of machthebber slaat paaltjes en neemt vervolgens voor lief dat mensen of dieren zich ernstig aan het prikkeldraad kunnen verwonden. Dat alles is veelzeggend voor onze hiërarchisch ingerichte maatschappij waarin het gebruik van prikkeldraad als volkomen normaal wordt aanvaard.

Veel mensen zijn geleidelijk gewend geraakt aan de huidige met prikkeldraad afgezette leefomgeving en hen valt de algemene 'inhechtenisneming' van henzelf én het hun omringende landschap niet of nauwelijks meer op. Het lijkt erop dat een soort 'prikkeldraad-ideologie' is doorgedrongen tot het bewustzijn en de mentaliteit van de mensen:

men accepteert gelaten de in- en uitsluiting die er het gevolg van is als een voldongen feit.
Het heersende waarden- en normenstelsel van de maatschappij (privé-eigendom is toegestaan, het afzetten van de eigen grond is legitiem, prikkeldraad is een aanvaardbaar instrument) bevordert deze acceptatie en voorkomt dat vraagtekens worden gezet bij wat door critici wordt gezien als een onaanvaardbare opsluiting van mens, natuur en landschap. Al met al is prikkeldraad het middel van de ultieme machthebber, die om met de Franse filosoof Michel Foucault te spreken, maximaal over- en toezicht wil houden om optimaal controle te kunnen uitoefenen over de burgers.
Het gebruik van prikkeldraad is volgens Foucault een van de vele disciplinaire procédé's van de machthebbers in de samenleving. Het is een disciplinerende methode om de nuttige kracht van de mens, dat wil zeggen zijn productieve inbreng in het geheel, maximaal op te voeren. Disciplinerend prikkeldraad is telkens gericht op het produceren van wat hij noemt 'des individus utiles'. Nuttige individuen zijn individuen die als loonarbeiders en burgers aangepast gedrag vertonen en inzetbaar zijn als volgzame lichamen, c.q. gedisciplineerde instrumenten.[10]

Bestaan er aantrekkelijke alternatieven voor prikkeldraad in het Nederlandse landschap? Mede in het licht van mijn kritiek op 'de opgesloten wandelaar' en het pleidooi voor het vrij mogen struinen door de natuur (zie elders in dit nummer) ben ik er een groot voorstander van om het prikkeldraad op zoveel mogelijk plaatsen te verwijderen. De conclusie moet luiden dat prikkeldraad niet hoort bij een vrij georganiseerde, humane en rechtvaardige maatschappij. Een samenleving waarin met behulp van gemeen stekelig draad constant angst wordt ingeboezemd en hiërarchische macht wordt uitgeoefend, is niet 'beschaafd' te noemen.
Waar het echt niet anders kan, bijvoorbeeld om te voorkomen dat dieren onaanvaardbare schade aanrichten of weglopen is er altijd nog de mogelijkheid om te werken met bijvoorbeeld houtwallen, hagen en gevlochten heggen.
Om het verhaal heel concreet en dicht bij huis te houden: onze moderne Vinex-wijken staan vol met strengen prikkeldraad, ijzeren hekken en veel te hoge houten schuttingen. Het lijkt dan op het eerste gezicht tamelijk lastig om daar een veel natuurlijker houtwal, haag of vlechtheg neer te zetten, want met name die laatste verliest veelal groen in de winter en schept over het algemeen minder privacy. Maar een nieuwbouwwijk met al die geïmpregneerde Gamaschuttingen is wel buitengewoon lelijk om te zien en leidt tot een ongewenste bodemvervuiling doordat zwaar vervuilende stoffen in de grond lekken na een regenbui.
Een gevlochten haag of heg vormt een veel meer organische verbinding tussen de tuinen, de wind kan er vrijelijk doorheen blazen en is een veel vriendelijker - en minder autoritaire - manier om het eigen gebied af te bakenen. De gevlochten haag of heg staat wat mij betreft symbool voor het ideaal van een grotere gemeenschappelijkheid en van een vrijheidslievende interactie tussen mensen. Kortom, vanuit het anarchistische ideaal van géén god, géén meester: weg met alle schuttingen, hekwerken en prikkeldraad.

INFORMATIE

Websites:
http://development.civicnet.org/webmarket/newmexico
http://www.kendell-geers.net
Musea:
The Kansas Barbed Wire Museum - The Devil's Rope Museum, McLean, Texas.

NOTEN

(1) Ik heb in dit artikel gebruik gemaakt van enkele (licht aangepaste) passages uit dit boek van Thomas van Slobbe en mijzelf: *De Bevrijding van het Landschap: vlechtheggen en houtwallen in Nederland,* uitgeverij wAarde, Beek-Ubbergen, 2001. – (2) Deze term is ontleend aan het prachtige boek van de Australische historicus Alan Krell, *The Devil's Rope: a Cultural History of Barbed Wire*, Reaktion Books. LtD, Londen 2002. Mijn beknopte historische analyse is voor een aanzienlijk deel op dit boek gebaseerd. – (3) Ibid. pp. 11-19. – (4) Ibid., pp. 30-35. – (5) Ibid. – (6) Ibid., Hoofdstuk 2. – (7) Persoonlijke informatie aan mij doorgespeeld door ecoloog Thomas Van Slobbe. – (8) Zie ook de leerzame studie van Olivier Razac, *Histoire Politique du Barbelé: la prairie, la tranchée, le camp*, Parijs, 2000. – (9) Ik heb hier dankbaar en vrij gebruik gemaakt van een interview dat drie jaar terug met mij is gemaakt, door Koos Neuvel, in *De uniformering voorbij: een nieuwe romantiek van stad en land,* Meinema, Zoetermeer 2002, pp. 105-114. – (10) Zie Michel Foucault, *Surveiller et Punir*, Gallimard, Parijs 1975.

ACHTER PRIKKELDRAAD EN TRALIES
Anarchisten in de gevangenis

Rudolf de Jong

1

In de jaren twintig woonde mijn vader, Albert de Jong, een half jaar in Parijs bij Arthur Lehning en diens toenmalige vrouw Annie Grimmer. Alledrie lazen zij een boek dat pas verschenen was en hen zo boeiden dat zij kibbelden wie als eerste verder mocht lezen en maar besloten om de beurt één hoofdstuk te lezen. Dit boek was Hinter Stacheldraht und Gitter *van hun anarchistische geestverwant en vriend Rudolf Rocker. Rocker, Duitser van geboorte, uitgeweken naar Frankrijk om aan militaire dienst te ontkomen en vervolgens naar Engeland uitgeweken om aan de anarchistenvervolging in Frankrijk rond 1894 te ontkomen, was in Londen de stuwende kracht geworden van de daar bloeiende Jiddische anarchistische beweging.*
Als Duitser werd hij in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) als vijandig onderdaan beschouwd en met duizenden anderen geïnterneerd. Hij schrijft in zijn boek (in 1936 in het Nederlands vertaald en uitgegeven door Henk Eikeboom: Achter prikkeldraad en tralies*) op boeiende wijze – Rocker was een geboren verteller - over hetgeen hij aan onrecht beleefde en om zich heen zag. Leuk was anders maar na de holocaust en de Goelagarchipel lees je zijn boek toch wel op een heel andere wijze als het drietal indertijd in Parijs deed. Overigens zou Lehning, die toen de Duitse nationaliteit had, tijdens de Tweede Wereldoorlog eveneens in Engeland geïnterneerd worden.*

Toch zijn Rockers herinneringen ook nu nog interessant en staan er algemeen geldende zaken in over het opsluiten van mensen. De pure onrecht van het systeem. Het een-nummer-zijn en de machteloosheid. De willekeur en de chicanes. Bij Rocker vind je ook – heel actueel – de hetze in de media tegen alles wat Duits is waardoor steeds meer mensen opgepakt worden. De klassenstrijd tussen groepen gevangenen (de Duitse 'hoera-patriotten' zoals Rocker ze noemt kregen door hun geld, voorrechten maar het ontbrak hen aan elke solidariteit). Bovenal de strijdbaarheid en het behoud van waardigheid, mede door vast te houden aan de eigen overtuiging. Het laatste is een centraal thema in de egodocumenten van anarchisten en andere revolutionairen die met gevangenschap kennis maakten.
Over het onderwerp anarchisten in gevangenschap zou een dik boek te schrijven zijn. In dit nummer van *De AS* kan ik niet meer geven dan een causerie op papier en enkele thema's aanstippen.
Om te beginnen is er het grote aantal anarchistische kopstukken uit het verleden dat gevangen heeft gezeten. Wie niet zou men haast zeggen. Om alleen een greep te doen uit de BA's (bekende anarchisten) in de Nederlandse beweging: Domela Nieuwenhuis, Van Emmenes, Gerhard Rijnders, Bart de Ligt, Lodewijk van Mierop, Anton Constandse, Henk Eikeboom, Han Kuysten, Jo de Haas en het bovengenoemde tweetal lezers in Parijs. Redactieleden

van ons illustere tijdschrift staan niet in dit rijtje (al zitten er wat dienstweigeraars en opgepakte demonstranten tussen). Een volgend punt is namelijk: in hoeverre weerspiegelt vervolging en gevangenschap de 'stand' van de beweging, van idee naar strijd en weer terug naar idee en cultuur?

Laten we eens kijken naar de oude jongens. De schrijvers van boeken William Godwin en Max Stirner zaten niet vast vanwege hun opvattingen. Het boek van de eerste (1793) was te duur, dat van de tweede (1844) te obscuur en te moeilijk om een gevaarlijke uitwerking te kunnen hebben onder arbeiders en ander arm of gevaarlijk volk. Met Proudhon, die niet alleen boeken publiceerde maar ook kranten die een machtige weerklank vonden, verandert het. In 1849 werd hij wegens zijn artikelen tot drie jaar veroordeeld. Hij zou onder meer haat gezaaid hebben, de grondwet ondermijnd en (ai ai!) het eigendom hebben aangevallen.

Bakoenin werd vervolgd wegens zijn ideeën en hij overleefde doodvonnissen vanwege zijn deelname aan de revoluties van 1848-1849. In de kerker in Rusland schreef hij in 1851 zijn *Biecht* aan de tsaar, waarin hij uitweidde over zijn opvattingen en verleden, over zijn gevangeniservaringen lezen we alleen: "In eenzame opsluiting (...) diept een mens al maar zonder nut herinneringen op: zowel het denken als het geheugen worden tot een onuitsprekelijke marteling (...) en zonder ooit te sterven, sterft hij dan elke dag in werkeloosheid en naargeestigheid."

Kropotkin zat wegens deelname aan revolutionaire organisaties in Russische en Franse gevangenissen en schreef erover in zijn herinneringen. Belangrijker voor ons onderwerp is zijn boek *In Russian and French Prisons* uit 1887. Hij maakt hierin gebruik van zijn eigen ervaringen. Het is echter vooral een kritische beschrijving en analyse van de gevangenissystemen in beide landen, het lot van de gevangenen en de uitwerking die de gevangenschap op hen heeft. Hij merkt op dat alle, ook goed bedoelde, maatregelen tot verbetering andere vormen van pijn en ellende ten gevolge hebben. Kropotkin verwerpt het hele systeem van gedwongen opsluiting.

Inmiddels waren de anarchistische bewegingen ontstaan. Vermaard geworden militanten belanden in de gevangenis na pogingen opstand te ontketenen (Malatesta) wegens het propageren van het 'neem-en-eetrecht' (Louise Michel) na aanslagen (Alexander Berkman) enz. Vermaarde en vergeten militanten verdwenen in grote getale achter de tralies wegens propaganda, colportage, deelname aan demonstaties, acties en soms revoluties, belediging van god of staatshoofd, opruien, samenscholing, dienstweigering, ga maar door en soms omdat zij, hoewel totaal onschuldig aan de tenlasteleggingen, *anarchisten* waren.

De Spaanse revolutie en burgeroorlog (1936-39) en de repressie erna heeft zonder meer het grootste aantal anarchisten in de gevangenissen, concentratiekampen en dodencellen gebracht. Niet alleen in Spanje zelf, ook in Frankrijk, waar men na de nederlaag in 1939 heen vluchtte, en in de kampen van Hitler en Stalin. Er zijn enkele indrukwekkende getuigenissen over, veelal na de dood van dictator Franco, gepubliceerd. Gegeven de omvang van de vervolgingen is het echter niet eens zoveel. Ik noem slechts één boek: Eduardo de Guzman, *Nosotros, los asesinos* waarin de eerste jaren van zijn lijdensweg en dat van vele

anderen beschreven wordt. Vanaf het eerste 'verhoor' waarbij je niets gevraagd werd maar alleen halfdood geslagen, via terdoodveroordeling, het zeventien maanden wachten op de executie tot de omzetting in gevangenisstraf. 'Einde van een nachtmerrie en begin van een andere' heet het laatste hoofdstuk. Guzmans getuigenis verscheen in 1976, een jaar na Franco's dood maar vóór de democratisering. De bibliothecaris van het klooster van Montserrat sprak er eens tegenover mij zijn verbazing over uit dat deze aanklacht tegen het regime de censuur gepasseerd was...

Na Spanje hebben nog heel wat anarchisten in de gevangenis gezeten, wegens illegale acties, soms wegens aanslagen en soms perszaken en deelname aan demonstraties. Maar, zoals gezegd, vandaag de dag kom je minder anarchisten tegen in de cel.

2

Hoe hadden de anarchisten het in de gevangenissen? Niet best natuurlijk, maar verder ontdek je een enorme verscheidenheid van antwoorden. Kropotkin, die evenals Bakoenin in de beruchte Peter en Paulvesting in Sint Petersburg zat, had het er na een tijd al beter dan Bakoenin. Hij kon wetenschappelijk werk afmaken (dankzij hooggeplaatste relaties en ongetwijfeld zijn titel van prins) en, omdat het voller werd in de gevangenis kreeg hij celburen waarmee hij via klopsignalen kon communiceren.

Je kan beslist niet zeggen – althans voor het tijdperk van het totalitarisme - hoe meer despotisme hoe erger het gevangenissysteem. John Most (1846-1906) leerde gevangenissen in Oostenrijk, Pruisen en Amerika van binnen kennen. De eerste was de beste, de laatste de ergste; 'duizend maal slechter' dan die van de Europese monarchieën, zoals hij schreef. Hetgeen overigens niemand die over hedendaagse gevangenissen in de Verenigde Staten leest zal verbazen. Most werd in Amerika evenals andere gevangene, als in een dierentuin voor geld vertoond aan bezoekers. Zijn haar en baard waren afgeschoren, zijn kaak was door een operatie verminkt zodat het voor hem dubbel vernederend was.

De indrukwekkendste getuigenis die ik ken over zijn gevangenistijd en over gevangenissen in het algemeen is het ook in het Nederlandse vertaalde boek van Alexander Berkman *Gevangenisherinneringen van een anarchist*. Hij zat veertien jaar na een aanslag (in 1893) op de staalmagnaat Frick die een bloedbad onder stakende arbeiders en hun vrouwen en kinderen aanrichtte. Paul Goodman schreef erover: "Omdat Berkman een anarchist en een dichter is, was wel te voorzien dat hij het grootste deel van zijn boek zou wijden aan karakter en levensloop van mensen, zijn naasten: hun trouw en moed, hun kleinzieligheid en bedrog, de wreedheid van de machthebbers, het lijden van de machtelozen."

Evenals Amerika had Nederland – tot aan de Tweede Wereldoorlog, toen vroegere en latere wetgevers, ministers en magistraten met de praktijk van de cel en van de kampen in aanraking kwamen – bepaald geen beste reputatie als gevangenisland. De eenzame opsluiting – waar Domela Nieuwenhuis al over klaagde – was hier ver doorgevoerd. Zelfs bij de kerkdienst kon men elkaar niet zien en soms liepen de gevangenen met kappen op om onderling contact te vermijden. Anton Constandse

die dit meemaakte in de Scheveningse gevangenis spreekt in zijn memoires van isolatiefolter. Deze gevangenis was berucht. Enkele dienstweigeraars stierven er door verwaarlozing. Slecht voedsel en onvoldoende medische verzorging waren overigens algemene klachten over de Nederlandse gevangenissen.

Evenmin als Amerika heeft Nederland een onderscheid gekend tussen politieke en 'gewone' gevangenen. Frankrijk en Duitsland kenden dit onderscheid vroeger wel. In de beroemde Sainte Pélagie in Parijs was het, in vergelijking met andere gevangenis, goed toeven. Politieke gevangenen van links en rechts genoten hier relatief grote vrijheid en konden van alles lezen en met elkaar discussiëren. Bezoekers konden vrij gemakkelijk in en uit lopen. Het verhaal gaat zelfs dat een anarchist die, hier op bezoek, vernam dat hij gezocht werd en er toen maar bleef en zo onvindbaar werd voor de politie. 'Zitredacteuren' gaven soms de voorkeur aan de Sainte Pélagie, waar het eten beter was en men een goed bed had, dan aan de vrijheid. Een zitredacteuren was een militant, vaak werkloos, wiens naam op de krant stond als verantwoordelijk redacteur en uitgever, zonder dat hij verder iets schreef of deed. Werd, wat met grote regelmaat voorkwam, 'zijn' blad voor een artikel vervolgd, dan draaide de zitredacteur de bak in en het blad draaide rustig door.

Maar niet alle anarchisten zaten zo comfortabel. De 'passage à tabac', de gewoonte om mensen die gearresteerd waren op het politiebureau urenlang in elkaar te slaan, werd met grote regelmaat op gearresteerden toegepast (maar daar kunnen hedendaagse antiglobalisten óók over meepraten). Spanje kende dit politiegeweld reeds lang voor de burgeroorlog. Folteren tijdens verhoren was niet ongewoon, evenmin dat gevangenen eenmaal veroordeeld stierven door afranselingen. Spanje kende ook de 'Ley de fuga', het op de vlucht doodschieten, onder anderen door huurlingen (pistoleros) van de politie en de ondernemers.

Soms was men ook daar veiliger in de gevangenis en korte tijd had men tijdens de Spaanse republiek (1931-36) enige vrijheid. De revolutionaire voorman Durruti, geïnterneerd op een boot kon daar zelfs een buitenlander, Arthur Lehning, ontvangen en uitvoerig over de door de organisatie te volgen strategie praten.

Zelf hoorde ik een eens verhaal van Arquer, een Catalaanse marxist, een zelfs voor een Spanjaard van zijn generatie, nietig mannetje. Hij zat samen met de fors gebouwde Durruti op die boot. De discussies tussen hen laaiden eens zo hoog op dat Durruti uitriep: "Na de revolutie schieten we je dood." Waarop Arquer woedend antwoordde: "Dat mag je helemaal niet doen want je bent een anarchist en tegen de dictatuur van het proletariaat. Wij marxisten mogen mensen tegen de muur zetten, jullie niet." Durruti deinsde onmiddellijk terug en riep: "Nee, nee, dat doen we ook niet." (Ook anekdoten horen thuis in de geschiedenis van gevangenissen.)

Frankrijk had lang zijn Goelagarchipel in Frans Guyana (Cayenne) die pas in 1954 definitief werd opgeheven. Sinds 1852 waren er meer dan 70.000 gevangenen heen gestuurd waarvan nauwelijks vijfduizend in vrijheid terugkeerden. Negenduizend zijn ontsnapt maar naar men aanneemt zijn de meeste van hen toch omgekomen op zee of in de wildernis. Eén die de ontsnappingen

gelukte. Na veertien jaar en achttien vergeefse pogingen was het de anarchist Clément Duval die zijn ervaringen ook te boek heeft gesteld. Duval stal van de rijken ten behoeve van de strijd. Zijn indrukwekkend verhaal geeft niet alleen zijn opvattingen weer, maar ook hoe hij als anarchist bleef strijden voor zijn menselijke waardigheid. Hij was niet de enige anarchist in Guyana. Bij een oproer in 1894 werd een aantal van hen bewust door de bewakers volstrekt onnodig doodgeschoten (Marianne Enckell gaf *Moi, Clément Duval, bagnard et anarchiste* uit met een deel van diens memoires en veel informatie).

Vervolgingen hebben de bewegingen uiteraard harde klappen toegebracht, soms zijn ze er aan ten onder gegaan. Er is echter ook een positieve kant van de medaille. Een kant – misschien kan je zelfs spreken van een cultuur - met veel facetten. De houding van veel anarchisten dwong respect, ook bij bewakers. Anarchisten konden mede hierdoor veel betekenen voor hun medegevangenen. Zelf leerden zij in deze lotgenoten mensen kennen waar zij anders niet mee in aanraking kwamen. Dat was vaak een verrijking. Zo kwamen Alexander Berkman en Emma Goldman in de gevangenis voor het eerst in contact met zwarte Amerikanen. De getuigenissen uit de gevangenis – memoires, dagboeken, brieven, poëzie – hebben de anarchistische literatuur op indrukwekkende wijze verrijkt.

3

Solidariteit met vervolgde kameraden, vooral als het onschuldigen betrof, via protestacties, steunfondsen enz. waren van grote, ook emotionele, betekenis. Velen zijn hierdoor tot het anarchisme gekomen. De 'martelaren van Chicago' Ferrer, Sacco en Vanzetti, waren begrippen en bleven dat ook als de zaak zelf voorbij was. Nederland kende de zaak Hoogerhuis, drie onschuldig wegens diefstal tot lange straffen veroordeelde broers, die ondanks veel agitatie niet vrij kwamen.

Nationaal en internationaal bestonden er steuncomités en steunfondsen. Ik vermeld slechts die met de vervolgde anarchisten in Rusland tijdens de regimes van Lenin en Stalin. Dankzij interventies van anarcho-syndicalisten tijdens het congres waar de communistische internationale van vakbewegingen werd opgericht, kon een aantal anarchisten in 1922 naar West-Europa uitwijken. Zij bleven ijveren voor hun vervolgde kameraden. G. Maximof, publiceerde in 1940 *The Guillotine at Work* met brieven van en documenten over anarchisten in de Goelagarchipel. Het werden er steeds minder, geen anarchist overleefde het stalinisme.

Soms was de gevangenis een universiteit voor propagandisten en eenvoudige militanten zonder veel opleiding. "Ja, ik moet het openlijk bekennen. Mijn kennis heb ik aan mijn gevangenschappen te danken", schreef Most in *Die Bastille am Plötzensee*, het dagboek dat hij in 1874-1875 in zijn Berlijnse gevangenis bijhield. De Italiaanse libertaire schrijver Ignazione Silone maakte in de gevangenis in Barcelona, waar hij tussen de anarchisten zat, voor het eerst kennis met Dostojewski. Juan García Oliver, die in de gevangenis gruwelijke afranselingen meemaakte (tijdens de burgeroorlog zou hij een half jaar minister van justitie worden) trachtte er zo veel mogelijk te lezen. Zijn opgedane kennis gebruikte hij later onder meer voor lezingen voor textielarbeiders over de

parallellen tussen Socrates en Jezus Crhristus en tussen Odysseus en Don Quichote. Rocker had de mogelijkheid om achter zijn prikkeldraad en tralies tientallen culturele lezingen te houden voor een breed publiek van medegeïnterneerden, waarin hij heel wat sociale kritiek kwijt kon.
Nestor Machno, de aanvoerder van de anarchistische boeren en partizanen in de Oekraïne tijdens de Russische revolutie had alleen vier jaar in de winter de dorpsschool bezocht. Als achttienjarige verdween hij in de gevangenis waar hij met kettingen aan handen en voeten lag en tuberculose opliep. Toch leerde hij er Russische grammatica, hield hij zich bezig met literatuur, wiskunde en economie. Arsjinof die hier zijn leermeester was en later de *Geschiedenis van de Machnobeweging* schreef, zegt hierin: "[De gevangenis] was eigenlijk de enige school, waarin Machno zijn historische en politieke kennis opgedaan heeft, welke kennis hem later in zijn revolutionaire werkzaamheid zo zeer te pas gekomen is."
Duizenden Spaanse en andere anarchisten hadden eenzelfde leerschool. Over de anarchisten in de concentratiekampen in Frankrijk waar de verslagen Spanjaarden in 1939 onder de meest erbarmelijke omstandigheden zaten opgesloten, schreef Francisco Carrasquer in *De AS* 74. "De gendarmes waren stomverbaasd omdat wij ondernemend en vol geestdrift waren. Zij zeiden dat de Duitse ex-Spanjestrijders die eerder in het kamp hadden gezeten, verslagen en treurig waren geweest, zonder enige moraal, maar dat zij ons daarentegen altijd bezig zagen met de een of andere aktiviteit: het organiseren van wedstrijden, koncerten, recitals, langere en kortere cursussen, zangbijeenkomsten, lezingen met kommentaar, diskussies en vergaderingen, vooral vergaderingen."

4

Het Nederland anarchisme kende eigen vormen van cultuur rond gevangenis en meer speciaal rond de dienstweigeraars. Antimilitarisme stond centraal in de Nederlandse beweging en ook in de organisatie ervan met de Internationale Anti-Militaristische Beweging (IAMB) en het blad *De Wapens Neder*. In feite was de hele anarchistische pers doordrongen van de directe actie tegen de oorlog. De dienstweigering is de belangrijkste vorm van anarchisme van de daad in ons land geweest. In de jongerenbeweging telde je niet echt mee als je niet de dienst geweigerd had. De weigeraars vielen onder de krijgswet; de eersten werden elke keer weer opnieuw veroordeeld. Mishandelingen kwamen voor. Het Hollandse gevangenisregime kwam al ter sprake. Lezen beperkte zich vaak tot stichtelijke boeken uit de gevangenisbibliotheek. Soms zaten dienstweigeraars bij elkaar zoals in het Fort Spijkerboor waar Henk Eikeboom er, samen met de latere schrijver Herman de Man, in slaagde een tijdschriftje samen te stellen. In zijn *Kruistochten door eigen en anderer werk* – een bundel die ik hoger aansla dan zijn biograaf P. Jacobs - nam Henk Eikeboom een gesprek in Spijkerboor op en – overigens na andere gevangeniservaringen - een harde aanklacht tegen het gevangenisregime *Om een plakje kaas*, dat indertijd grote indruk op mij maakte.
De bekendste dienstweigeraar, Herman Groenendaal, ging in 1921 in hongerstaking wat tot grote protestacties leidde. Onder de Dienstweigeringswet van 1923 vielen alleen geweldlozen en lange tijd deden veel anarchisten er geen be-

roep op. Groenendaals actie was ook de aanleiding tot één van de weinige aanslagen die het Nederlandse anarchisme heeft gekend, die van Piet Kooijman en Jo de Haas.

De oogst aan gedichten, dagboeken en proza uit de cel – in periodieken en in brochurevorm – is kwantitatief overvloedig maar kwalitatief in het algemeen minder. Indrukwekkender zijn en heel populair waren de liederen rond de dienstweigering, onder andere 'Houd je goed mijn jongen...', 'Broeders laat ons de kazerne slopen, ...' met als refrein 'De wapens neer voortaan soldaten...' en 'Nooit, nooit zullen we wapens dragen'. Ze werden gezongen door de socialistische zangkoren, op vergaderingen en voor de poorten van de gevangenissen waar de dienstweigeraars verbleven.

Namen van de dienstweigeraars en waar zij zaten stonden in de kranten en wekelijks ontvangen zij post van bekende of onbekende kameraden. Kooijman leerde zijn vrouw door deze brieven kennen. Gerhard Rijnders stuurde wekelijks een briefkaartje naar weigeraars, soms alleen met G.R. erop of een stempeltje van zijn krant *De Vrije Socialist.* Dienstweigeraars en andere gevangenen die vrij kwamen, kregen doorgaans een feestelijk ontvangst, een traditie die al dateert van Domela's ontslag uit de gevangenis in 1887.

Een steunfonds voor de dienstweigeraars heeft lang bestaan en als totaalweigeren is de dienstweigering na de Tweede Wereldoorlog opnieuw opgekomen. De solidariteit van de antimilitaristische organisatie strekte zich ook internationaal uit, onder andere via een persdienst in vier en soms meer talen, waarin aandacht besteed werd aan de vervolgingen van dienstweigeraars en revolutionairen over de gehele wereld.

Los van de dienstweigering is nog tot de anarchistische gevangeniscultuur te rekenen het 'Comité tegen de bestaande opvattingen over misdaad en straf' waarvan Clara Meijer-Wichmann rond 1920 de ziel was en haar geschriften over dit onderwerp. Vermeldenswaard is nog dat Anton Constandse zijn gevangeniservaringen verwerkte in zijn sociale roman *De schande* uit 1928 die ik overigens niet zo hoog aansla. Indrukwekkender zijn de stukken die hij in *De Gids* schreef over zijn tijd als gijzelaar in het concentratiekamp Buchenwald en die hij samenvatte in zijn postuum verschenen herinneringen *De bron waaruit ik gedronken heb.*

Maar laat ik eindigen met een citaat uit de inleiding die Paul Goodman in 1970 schreef bij een heruitgave van Berkmans memoires. "In onze tijd (...) wordt de afschaffing van gevangenissen nauwelijks meer bepleit, zelfs niet door bewuste pacifisten en vrijheidslievende socialisten. De gevangenissen worden, net als de middelbare scholen, de overvolle steden, de vervuilde rivieren, de verkeersopstoppingen, de televisie, het langzame of snelle geweld, aanvaardbaar als iets natuurlijks. De mensen zijn zo overweldigd door het moderne bestaan dat ze niet echt kunnen geloven dat al die slechte dingen mensenwerk zijn."

BROODJE AAP: ANARCHISTISCH OPSLUITEN

Hanneke Willemse

Mijn eerste poging om de krant hardop aan mijn moeder voor te lezen stuitte op haar verbazing. Ik hield vol dat dit bericht er echt in stond. Ze reageerde op mijn derde poging haar te overtuigen: dat ik kon liegen alsof het gedrukt stond. Nu was het mijn nieuwsgierigheid die gewekt was: hoe kon dit. Alles wat gedrukt op papier stond was immers waar, en voor mij toen een mysterie. Ik kon nog niet lezen.

Jaren later en misschien wat wijzer geworden over gedrukte woorden, stuitte ik in 2003 in zowel de Spaanse kwaliteitskrant *El País* die de Engelse, ook niet de minste, *The Guardian*, klakkeloos had overgenomen, op curieuze berichten dat anarchisten tijdens de Spaanse Burgeroorlog hun libertaire creativiteit hadden aangewend om speciale opvangtehuizen voor gedetineerden te ontwerpen, zeg maar hallucineringsbajessen.
Geïnspireerd door ontwerpen van Bauhaus kunstenaars als Kandinsky, Klee en Itten, en door surrealisten als Luis Buñuel en Salvador Dali zou een enthousiaste Spaanse anarchist aan de slag zijn gegaan om 'psycho-technische' martelmethoden te ontwerpen. Nu zijn anarchisten vaker al dan niet vermeende boosdoeners en werden en worden ze wel meer ongegrond van ondeugden beschuldigd, maar dit keer is de aanklager een heuse historische onderzoeker, José Milicua. Objectief en onpartijdig (min of meer partij kiezen mag, mits expliciet gemaakt), zou je mogen verwachten.
Deze geschiedkundige baseert zijn verhaal op het procesverslag van die overijverige anarchist Laurencic voor een Franco-tribunaal in 1939 (voor de historisch geïnteresseerden, opgetekend door R. L. Chácon*). De anarchist zou in het dagelijks leven conducteur en schilder zijn geweest. En van schilderen had hij volgens dit procesverhaal wel degelijk verstand. Hij zou met zijn 'gekleurde cellen' een bijdrage willen leveren aan de strijd tegen de rechtse Franco rebellen, en tegen anders dan anarcho-syndicalistisch denkende anti-franquisten. (socialisten, communisten, republikeinen, mensen van de POUM enzovoort).
In 1938 werden deze cellen gebouwd, ondermeer in Zaragoza, en goed beschermd tegen buitenlandse verslaggeversogen, want in oorlogstijd speuren die (bijna) overal, zoals we ook nu zien. (Denk dan niet aan de berichtgeving over oorlog en ander gedoe in duister Afrika).
Anarchistisch opgesloten zijn, zou volgens deze hoofdgetuige op het proces betekend hebben in een cel te zitten die ontworpen is volgens de regels der 'geometrische abstractie': de bedden staan op de vloer in een hoek van twintig graden, niet bepaald lekker om te slapen, in de ruimte waar geen plek is om de benen te strekken door de grote vierkanten stenen blokken die over en dwars op de vloer verspreid zijn opgericht.
Het enige dat gevangenen konden doen was naar de muren staren, en daar werden ze ook niet gelukkig van. Kubussen, vierkanten en spiralen, natuurlijk

in felle, of deprimerende kleuren. Groen had de voorkeur, want die zet aan tot depressie en melancholie. Lichteffecten zorgden voor een voortdurend gevoel van beweging en rust kon ook niet op het bankje verkregen worden dat schuin afliep naar de grond (glijbaantje spelen verveelt al snel). Sommige wanden waren beschilderd met teer, zodat de hitte er goed greep op kon krijgen en de cel helsheet kon worden. En men was gedwongen te kijken naar het beruchte oogsnijden uit de film *Un Chien Andalou* van Buñuel.

Het commentaar van *El País* op dit historisch 'onderzoek' is van alle kritiek gespeend: "De avant-gardevorm van dat ogenblik – surrealisme en geometrische abstractie - waren dus tot middel geworden om psychologische martelingen uit te voeren. De uitvinders van zulke revolutionaire en bevrijdende uitingsvormen hadden nooit kunnen bedenken dat ze zo nauw verbonden werden met onderdrukking."

Ik ook niet. Ik had wel wat vragen die de kwaliteitskrant en de historicus vergeten waren te stellen. Allereerst bevreemdt het dat dit verhaal niet breed uitgemeten is tijdens de veertig jaren van Franco dictatuur; het zou een uitstekende argument kunnen zijn om de 'rooien' nog harder aan te pakken en/of degelijker uit te roeien.

Het oorspronkelijke verhaal is ontsproten aan de geest van meneer Chácon, die het optekende als verslag van een proces. In hoeverre berust het verhaal op waarheid? Heeft Chácon dit werkelijk gehoord? Als de anarchist Laurencic wél terecht heeft gestaan en deze verklaring inderdaad heeft afgelegd, in hoeverre heeft hij dat niet gedaan om zich het vege lijf proberen te redden van de Franco terreur? Zijn er bewijzen van het bestaan van de cellen? Zijn er bijvoorbeeld politieverslagen van? Dat zou ik als aanklagend historicus zeker willen weten.

Volgens mij zijn Spaanse anarchisten nooit voor deze psychedelische gevangenissen verantwoordelijk geweest. Ze hadden cellen, dat is waar, ze hebben waarschijnlijk gemarteld - lieverdjes waren het niet - maar er klopt iets niet. Allereerst het jaartal 1938. De anarchisten hadden toen tijdens de burgeroorlog al aardig aan kracht ingeboet en waren niet langer verantwoordelijk voor justitie en zeker niet voor het gevangenisbeleid. De Communistische Partij had in die tijd de meeste macht en stond erom bekend mensen 'spoorloos' in en buiten gevangenissen te laten verdwijnen. Andres Nin, aanvankelijk anarchist die naar Rusland rende om Spaanse terreur van Primo de Rivera in de jaren twintig te ontvluchten, keerde terug naar Spanje toen hij het Russisch communisme had leren kennen, én keerde de CP de rug toe. Hij was een van de bekendste voormannen van de onafhankelijke marxistische partij POUM, werd tijdens de burgeroorlog gearresteerd door de communisten waarna, na augustus 1937, nooit meer iets van hem werd vernomen. Dit verhaal kennen we, van honderden anderen hebben we nooit iets vernomen.

Het is veel meer aannemelijk dat aartsvijanden van de communisten, zoals de POUM-aanhangers en de anarchisten, slachtoffers zijn geworden van bovengenoemde martelmethoden door communisten. Gevangeniscellen werden gebouwd door de Spaanse Communistische Partij en in samenwerking met Sovjet militaire adviseurs (GPOe) werden buitenlandse en Spaanse anti-communisten, vooral leden van de CNT,

nuttige wenken voor

Hokjesdenken!

door KA

opgesloten. Het proces beschreven door Chácon lijkt bovendien wel heel sterk op de showprocessen die in de Sovjet-Unie in 1936 opgevoerd werden.
De gedaagde in dit proces in Barcelona, Laurencic, was een politieke zwalker die in 1933 lid was van de CNT en in 1936 lid werd van de sociaaldemocratische vakorganisatie UGT, die in Catalonië in handen kwam van de socialistisch-communistische eenheidspartij PSUC.
Voor Franco waren dit allemaal 'rooien' en ook de procesverslaggever zou alle rooien over een kam geschoren kunnen hebben: hij zou het onderscheid tussen anarchisten en communisten wel eens niet gemaakt kunnen of willen hebben.
Dan de plaats van de gevangenissen: één daarvan is in Zaragoza. Het meest fantastische (nou ja, naar het land der fabelen te verwijzen) verhaal, want deze stad was tijdens de burgeroorlog in handen van de franquisten gebleven!

Een paar grote vragen blijven bestaan: waarom hebben noch de historisch onderzoeker noch de verslaggever van *El País* deze vragen gesteld? Hoor en wederhoor is een van de eerste journalistieke principes. Als historicus zou José Milicua verder moeten kijken dan zijn neus lang is. Ik vond het processtuk van de vermeende anarchist op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Milicua hoefde het voor zijn Spaanse kwaliteitskrant niet eens te vertalen om eruit te kunnen citeren.

* R. L Chácon, *Por que hice las Chekas de Barcelona. Laurencic ante el Consejo de guerra.* Barcelona 1939.
Mijn dank aan Bas Moreel die me op deze informatie wees en met commentaar terugstuurde en aan Frank Mintz voor zijn reactie.

ANARCHISTEN IN ISRAËL TEGEN DE MUUR VAN APARTHEID

Arie Hazekamp

Op de Pinksterlanddagen van 2004 in het Friese Appelscha waren ze te gast: Israëlische anarchisten die betrokken zijn bij de strijd tegen de muur die de regering van hun land in met name de bezette gebieden laat bouwen, zogezegd om Palestijnse zelfmoordcommando's buiten de deur te houden. Onze geestverwanten nemen deel aan de acties van de Palestijnse bevolking om de bouw van de muur te verhinderen en de toegang tot Palestijnse landerijen te bewerkstellingen. De anarchisten in Israël spelen een prominente rol in dit nieuwe type verzet van geweldloze directe actie waar hele Palestijnse dorpsgemeenschappen bij betrokken zijn, en dat inmiddels bekend staat als de derde Intifada.

Met de bouw van wat de Israëlische regering liever een 'hek' noemt, lijken de machthebbers in het land met steun van de Amerikaanse regering de Palestijnse kwestie voor eens en altijd te willen oplossen. In feite is het een nieuw instrument in de strijd om grondgebied (het vastleggen van grenzen) en de controle over waterbronnen met als uiteindelijk doel de levensomstandigheden voor Palestijnen zo onaantrekkelijk te maken dat ze uit zichzelf zullen vertrekken. Het veiligheidsargument snijdt weinig hout aangezien de meeste Palestijnse zelfmoordcommando's gewoon via de Israëlische controleposten het land binnen kwamen, zoals een regeringsrapport in 2002 uitwees. Inmiddels zijn er wereldwijd zes miljoen Palestijnse vluchtelingen, een proces dat zoals bekend al in de oorlog van 1948 op gang kwam.

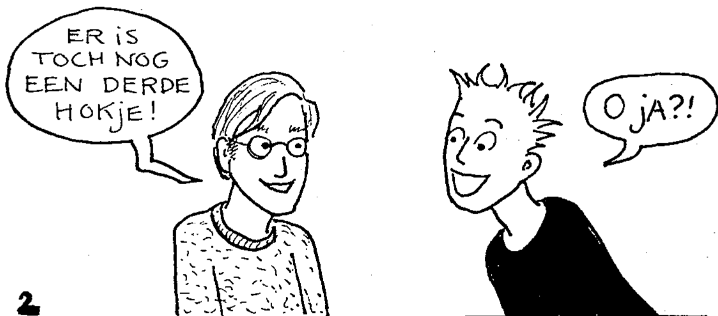
De muur omvat een totale lengte van ruim 700 kilometer, kost drie miljard dollar en moet in 2005 gereed zijn. Hij loopt niet langs de grenzen van de in 1967 bezette gebieden, maar snijdt diep in bijvoorbeeld de West Bank. Hele gemeenschappen worden zodoende ingesloten, terwijl de meeste nederzettingen van de joodse kolonisten zich juist aan Israëlische zijde bevinden. De muur zal een verwoestend effect hebben op het leven van ruim 200.000 Palestijnen in een kleine zeventig dorpen en steden. Volgens de Israëlische anarchisten zal er sprake zijn van gettovorming, een uiteraard beladen term.

Dat de muur onherstelbare economische schade voor de Palestijnen veroorzaakt is een uitgemaakte zaak. Vooral de agrarische sector waar de meeste Palestijnen hun brood in verdienen heeft zwaar te leiden, aangezien de muur dwars door dorpen en gemeenschappen voert en boeren bijvoorbeeld niet meer bij hun land kunnen komen. In feite wordt er op deze wijze Palestijns land geconfisceerd. Enkele maanden geleden werd bekend dat het aantal Palestijnen dat onder armoedegrens leeft bijna is verdubbeld tot bijna de helft van het totale aantal in de bezette gebieden. Zo bezien scheidt de muur niet de Israëliërs van de Palestijnen maar de Palestijnen van elkaar en van hun leefomgeving, scholen, ziekenhuizen en andere voorzieningen.

Het totstandkomen van de muur bracht nieuwe beperkingen met zich mee voor

de bewegingsvrijheid van de Palestijnen die in de directe omgeving van de route leven. Iedere dag worden de bewoners wakker van het geluid van de bulldozers die omgeven worden door bewaking en leger. Het verzet van de Palestijnen komt van onderop en is afkomstig van mensen die hun land kwijt raken. De dorpelingen gaan dagelijks naar hun land, mannen en vrouwen, jong en oud. Ze plaatsen zichzelf tegenover de soldaten, proberen nabij de machines te komen of gaan op de grond zitten in een poging de werktuigen te stoppen.
Geweld breekt doorgaans uit als de demonstratie uiteen gaat. De militairen schieten dan met metalen kogels voorzien van een rubber omhulsel, 'schok'-granaten en traangas op de menigte. Soms achtervolgen de soldaten de dorpelingen tot in hun huizen. Alleen al in het dorp Biddu, nabij Jeruzalem, vielen bijna 300 gewonden en vijf doden te betreuren, waaronder een jongen van elf jaar.
Sinds eind 2003 geldt het kleine dorp Budrus als schoolvoorbeeld voor wat de derde Intifada wordt genoemd, namelijk volksverzet tegen de bouw van de muur door hele dorpsgemeenschappen. Het organiserend dorpscomité besloot tot het hanteren van een drietal principes, namelijk: 1) het aanwenden van slechts geweldloze middelen in de strijd, 2) de betrokkenheid van de hele dorpsgemeenschap bij de acties en 3) het zoeken van steun bij internationale groepen en Israëli's.
Dat vrouwen volwaardig aan de strijd deelnemen mag uniek worden genoemd, zij hadden tot dusver nauwelijks een aandeel in de politieke actie van de Palestijnen. Sommige demonstraties zijn zelfs uitsluitend voor en door vrouwen georganiseerd.
Ook Budrus heeft tot dusver een hoge prijs voor haar verzet moeten betalen: zes doden en honderden gewonden. In de eerste helft van 2004 werd er iedere dag wel gedemonstreerd, vaak in meerdere dorpen tegelijkertijd.

Aan het einde van 2003 zijn bij een aantal van dergelijke acties ook Israëli's betrokken geraakt, naast internationale vredesactivisten. De meeste Israëliërs behoren tot de groep 'Anarchisten tegen de muur'. De groep ontstond nadat er enkele acties tegen de muur hadden plaatsgevonden in zowel Israël als Palestina en de deelnemende anarchisten bijeen kwamen om hun verzet een vaste structuur te geven. Het doel was de bereidheid van Israëlische zijde om samen met de lokale Palestijnen directe actie te ondernemen tegen de muur meer bekendheid te geven in de Israëlische publieke opinie. Een opzet waar men zoals zal blijken duidelijk in is geslaagd!
In maart 2003 werd de groep door de Palestijnse bewoners van Mas'ha uitgenodigd om ter plekke een actiekamp te organiseren. Het dorp zou 98 procent van haar grondgebied aan de muur moeten offeren. Het kamp kwam tot stand en werd een centrum van verzet en informatie tegen de geplande constructie van de muur in de betreffende regio en zelfs de gehele Westbank. In de vier maanden dat het kamp bestond bezochten meer dan duizend Israëli's en internationale activisten het kamp om de situatie in ogenschouw te nemen en aan de strijd deel te nemen.
Gedurende dit actiekamp werd de groep 'Anarchists against the Wall' definitief gevormd. In de periode na het kamp vonden verschillende acties plaats in de bezette gebieden samen

met Palestijnen. In Zabube slaagde men er in november 2003 in om een hekwerk daadwerkelijk omver te halen. Deze acties leidden ertoe dat de anarchisten weliswaar een zekere reputatie bij de Palestijnen verwierven maar van Israëlische media geen aandacht kregen.
Dat veranderde op 26 december 2003. Op deze dag werd bij Ma'sha demonstrant en groepslid Gil Na'amati beschoten. Hij raakte gewond door toedoen van Israëlische soldaten aan beide benen, waarvan er een was gebroken. Tegen de afspraken in bleef het hek nabij genoemd dorp en de nederzetting Elkana reeds enkele weken gesloten. Daardoor wisten de bewoners van Ma'sha hun landerijen niet te bereiken en bleven verstoken van hun bron van inkomen. De soldaten begonnen in de lucht te schieten en in de grond nabij de demonstranten. Hoewel de Israëlische demonstranten in het Hebreeuws begonnen te roepen, schoten de soldaten zonder waarschuwing plotseling gericht en met scherp op de demonstranten. Gil werd in beide benen geraakt en kon na zes maanden nog steeds niet goed lopen.
Het Israëlisch leger verklaarde dat de soldaten die de schoten afvuurden handelden volgens het bevel dat stelt dat iedereen die door het hek tracht te komen een bedreiging vormt voor de veiligheid. Desondanks had deze actie een grote invloed op de strijd tegen de muur. De Israëlische media pikten deze zaak nu op en de publieke opinie in Israël was geschokt door het feit dat een Israëlische soldaat een andere Israëliër had neergeschoten. De problematiek rond de muur kwam er flink door in de belangstelling gestaan, waaronder de stelling van de anarchisten dat de joden getto's creëren voor anderen. Ook het anarchisme en de groep zelf kregen veel media-aandacht. De dag na de schietpartij vond voor het ministerie van Veiligheid in Tel Aviv een solidariteitsdemonstratie plaats waarbij 300 mensen deelnamen aan een wegblokkade, een voor Israël tamelijk ongebruikelijke actie.
De Anarchisten tegen de Muur menen dat geweldloos verzet meer druk uitoefent op de Israëli's. Grotere aantallen militairen zijn nodig als het gaat om dergelijk verzet van burgers, terwijl van openlijke beschietingen minder snel sprake kan zijn, althans dat blijft men hopen. Op iedere demonstratie waarbij de groep aanwezig is, soms met enkele individuen dan weer met enkele tientallen, spreekt men tot de soldaten per megafoon. Steeds wordt benadrukt dat het gaat om een rustige demonstratie van Palestijnen, Israëli's en internationale activisten. Itai Levinski mocht in

maart 2004 terwijl hij een dergelijke mededeling deed per megafoon, desondanks een rubberen kogel tussen zijn neus en linkeroog incasseren. In totaal telt de groep zo'n honderd actieve leden.
Tot december 2003 lag het accent op directe actie tegen de muur zelf. Het knippen in het hekwerk van de muur en het forceren van openingen in poorten van de muur hadden de meeste prioriteit. Na het succes van het actiekamp bij Mas'ha en de betrokkenheid bij het verzet in Budrus heeft de groep het betonen van solidariteit bij Palestijnse acties als tweede prioriteit verheven. De groep beschouwt haar steun niet als betrokkenheid bij het Palestijnse streven naar onafhankelijkheid, maar eerder als een strijd voor mensenrechten van onderop.
De Israëlische anarchisten gebruiken bewust de term 'apartheid' voor de Israëlische politiek jegens de Palestijnen, een heerschappij die doelbewust er op uit is om een tweedeling te bewerkstellingen door het confisqueren van land, door het beperken van de bewegingsvrijheid en zelf door het tegenwerken van Palestijnse kapitalisten om hun economie te ontwikkelen.
De geheime dienst van Israël (Shabak) legt sindsdien een grote belangstelling voor de groep aan de dag. Een aantal anarchisten is door de dienst ondervraagd, waarbij sommigen een contract werd voorgelegd om zich voortaan te onthouden van acties tegen de muur. De dienst tracht acties van de anarchisten voortijdig in de kiem te smoren hetgeen uiteraard tot voorzichtigheid maant. Daarnaast worden de activisten uiteraard bij sommige acties opgepakt en vervolgd.
Desondanks volhardt men in de strijd. Op 5 december 2004 werd er door bevolking van Budrus en de Anarchisten tegen de Muur actie gevoerd tegen de hervatting van de bouwactiviteiten van de muur ter plaatse. Rond het middaguur vielen er reeds 80 gewonden te betreuren; vijftig door traangas en dertig door rubberkogels.
Het optreden van de Anarchisten tegen de Muur tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha was bepaald indrukwekkend. Opvallend was dat het ging om veelal jonge mensen die bij de groep betrokken zijn. De talloze videobeelden die van vrijwel elke actie worden genomen, maakten de spanning heel voelbaar. Voor Nederlandse begrippen zijn de acties bijzonder heftig in het besef dat zwaar bewapende soldaten waar men zich tegenover weet geplaatst hier gelukkig geen alledaags verschijnsel zijn. Je kunt slechts respect hebben voor de moed van onze geestverwanten die desondanks de geweldloze confrontatie blijven zoeken in de strijd voor gerechtigheid voor de Palestijnen maar uiteindelijk ook voor de Israëli's zelf.

BRONNEN

Federazione dei Communisti Anarchici, *We are all Anarchists against the Wall*, oktober 2004. (brochure uitgeven door de Italiaanse Anarchistische Federatie ter gelegenheid van de Internationale Dag van Anarchistische Solidariteit met de Palestijnse strijd en de Israëlische weigeraars op 22 oktober 2004. De volledige tekst is te downloaden via: http://www.fdca.it/wall/media/wall_english.zip)
Diverse verklaringen van Anarchists against the Wall op A-Infos (http://www.ainfos.ca/misc/) waarvan Rob Visser er vele in het Nederlands (heeft) vertaald.

EEN BLOEIENDE BEDRIJFSTAK: DETENTIEKAMPEN EN GEVANGENISSEN

André de Raaij

De eilandengroep ligt omstreeks 70 graden oosterlengte en 10 graden zuiderbreedte in de Indische Oceaan, halverwege Afrika en Indonesië. Het dichtstbijzijnde grote eiland is Sri Lanka. Staatkundig en cultureel evenwel hoort de archipel bij Afrika - bij de eilanden ten oosten van het continent die een geschiedenis van kolonisering, slavernij en immigratie gemeen hebben. De Chagos Archipel was onbewoond voordat de grote Europese verkenningen van de wereldzeeën plaatsvonden. De eilanden werden bevolkt vanaf de Franse eilanden, Mauritius, de Comoren en de Seychellen vooral. Toen Mauritius in 1814 overging in Britse handen gingen de Chagos Eilanden als vanzelfsprekend bij dit hoofdeiland horende mee.

Het bestaan was eenvoudig, gebaseerd op de plantage-economie die in veel koloniën gold. De zwart-Afrikaanse bevolking werd eerst als slaven, later als zogeheten contractarbeiders naar de eilanden gebracht. In de praktijk maakte de afschaffing van de slavernij niet zoveel verschil. De kopraplantages waren de enige economische basis van de kolonie. Er kon, als men er eenmaal woonde, wel het een en ander verbouwd worden, en jacht en visserij zorgden voor het verdere elementaire levensonderhoud van de bewoners. Voor industrieproducten en handelswaar in het algemeen was men aangewezen op Mauritius. Er was regelmatig verkeer waarbij bewoners van de eilanden naar Port Louis heen- en terugvoeren voor goederen die benodigd waren maar niet op de eilanden gemaakt werden.
De aanduiding voor de mensen van Chagos was eenvoudig 'Les Ilois', de eilanders. Hoe idyllisch het leven onder de palmbomen vanuit het Noordatlantisch-stedelijk perspectief ook lijkt, de Ilois waren voor de Mauritianen een soort onontwikkelde boerenkinkels. Een kortstondig verblijf op Mauritius was geen plezierig uitje voor een Ilois. En vergeleken met Mauritius was het leven voor de Ilois niet idyllisch maar wel ongecompliceerd: niet rijk, niet armoedig - een simpel bestaan, vergroeid met eiland en zee.
In 1965 was het grootste deel van Afrika onafhankelijk geworden, en de onafhankelijkheid van Mauritius stond voor de deur. De Amerikaanse oorlog tegen Vietnam escaleerde, Washington streefde er naar zo veel mogelijk militaire steunpunten in de omgeving van Azië te hebben. Het oog van het Pentagon viel op Chagos, speciaal op Diego Garcia met zijn fraaie natuurlijke haven. De onafhankelijkheidspartij van Mauritius was bepaald niet op de hand van Verenigde Staten die zich bezighielden met het bombarderen van mensen in Indo-China. Een aanzienlijk deel van de geïmmigreerde bevolking op Mauritius kwam uit India, en de Verenigde Staten stonden nogal duidelijk achter Pakistan in de voortdurende confrontatie op het subcontinent. Op medewerking van de regering van toekomstig onafhankelijk Mauritius voor het inrichten van een basis op Chagos viel niet te rekenen.
De 'speciale verhouding' tussen de Verenigde Staten en het Verenigd Konink-

rijk verrichtte echter ook hier haar wonderen. In 1966 besloot de Labour-regering een aantal eilandengroepen in de Indische Oceaan van Mauritius en de Seychellen af te scheiden, en er werd een nieuwe kolonie van gemaakt, het Britse Indische Oceaan Territorium. In een tijdperk van dekolonisatie een ongehoorde en ongeoorloofde politieke zet. Het argument waarom deze afscheiding kon worden uitgevoerd was dat het om onbewoonde eilanden ging. De zoveelste generatie nakomelingen van slaven en contractarbeiders van Chagos werden als 'tijdelijke' bewoners aangemerkt. "Er lopen daar wat Vrijdagjes of Tarzans rond, naast wat *Birds*"*, luidt een notitie van het door Labour geleide ministerie van koloniën. De eilanden moesten leeg - zonder menselijke inwoners dus - opgeleverd worden aan de Amerikanen.

De belangrijkste stap op weg naar de deportatie van de bewoners van Diego Garcia, Salomon en Peros Banhos was de 'nationalisatie' van de particuliere (Franse) exploitatiemaatschappij van de kopraplantages. De plantages werden vervolgens opgedoekt, waarmee de eilandbewoners hun band met de geldeconomie eensklaps verloren. Wie naar Mauritius ging voor boodschappen in 1967 of daarna kreeg te horen dat hij of zij niet meer naar de eilanden terug mocht. De deportatie van de overgebleven bevolking vond plaats tussen 1971 en 1973, sommigen werden neergezet op een van de Seychellen, maar tenslotte kwamen alle Ilois terecht in Port Louis, de hoofdstad van Mauritius. Zonder middelen van bestaan, zonder erkenning van hun recht op bestaan op de plaats waarvandaan zij weggevoerd waren, zonder vooruitzichten. Huichelachtig is enkele keren 'een recht op compensatie' voor het verloren levensonderhoud van de eilanders erkend. Maar eenmaal gedeporteerd, zonder papieren die naar herkomst verwijzen (bureaucraten willen nu eenmaal schriftelijke bewijzen) verkommerend onderaan de maatschappelijke ladder op Mauritius, konden de Chagossianen dit zogenaamde recht nooit te gelde maken. Zij gaven en geven trouwens de voorkeur aan terugkeer.

De regering van Mauritius eist inmiddels ongedaanmaking van de afscheiding. Bij diverse rechtszaken in Groot-Brittannië is het recht van de Chagossianen om in hun eigen land te wonen en hun recht op terugkeer vastgesteld. De uitvoering van deze uitspraken wordt evenwel consequent gesaboteerd door de Britse regering. Het nieuwste argument waarom de Chagossianen niet terug kunnen is dat het niet goed is voor hun eigen gezondheid. Door de opwarming van de aarde door de koolwaterstoffenconsumptie dreigen de eilanden overspoeld te raken. Merkwaardig evengoed. Er is een permanente Amerikaanse militaire basis op Diego Garcia, maar deze wordt niet bedreigd. Het bestuur van het Britse Indische Oceaan Territorium heeft het gebied intussen de idyllische naam Limuria gegeven, vanwege de hoge natuurwaarden. Het grootste deel van de in deze kolonie bijeengeveegde eilandengroepen is intussen teruggegeven aan de Seychellen respectievelijk Mauritius. Alleen de Chagos Archipel niet.

Vanaf Diego Garcia vlogen de bombardementsvliegtuigen naar Afghanistan in 2001. Een blik op de kaart laat zien dat het Subcontinent, het Arabisch schiereiland en Iran vanaf dit punt onder schot gehouden (kunnen) worden. Als er Amerikaanse bases onzeker zijn,

die van Diego Garcia zeker niet. Dankzij de 'speciale verhouding' zullen de Chagossianen naar hun eilanden kunnen fluiten en zal de 'oorlog tegen de terreur' vanaf comfortabele palmboomeilanden tot in lengte van dagen gevoerd worden. Amerikaanse mariniers omschrijven de plaats als 'een paradijs'. Hun is niet verteld hoe de wilde ezels die er rondlopen er gekomen zijn. Er verblijven 1700 Amerikaanse mariniers, zo'n 1600 Amerikaanse en Britse burgers en ongeveer evenveel Filipino's en een handvol Mauritianen. Er wordt naar beproefde Amerikaanse traditie een strikt apartheidsregime tussen deze groepen gehandhaafd. Het aantal Chagossianen dat op Mauritius verkommert wordt op 4.500 geschat.

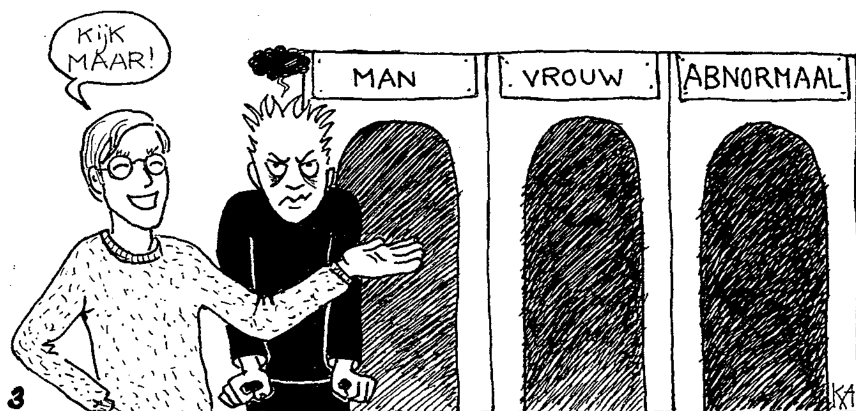
Orwelliaans of rechtuit oud-bruin taalgebruik? Het legerkamp dat werd ingericht op Diego Garcia voor de Operatie Blijvende Vrijheid (de verovering van Afghanistan dus) heet Kamp Gerechtigheid. Het kan gezien de staat van dienst van de Britse regering niet vertrouwenwekkend genoemd worden dat deze ontkent dat dit kamp inmiddels een detentie- en martelkamp als Kamp X-Ray op Cuba is ('dat zouden we hebben moeten horen'). Een delegatie van oppositionele kamerleden die dit zelf wilde gaan bekijken werd de toegang tot het Britse gebied geweigerd, iets al even ongehoords als de verbanning van de bevolking.

Uiteraard hebben de Britse en Amerikaanse regeringen iets te verbergen op Diego Garcia - iets wat in de aanhoudend onnozele berichtgeving in de staatsmedia nooit aan de orde gesteld zal worden. Hoogstwaarschijnlijk is Kamp Gerechtigheid een tussenstation voor de deportatie van mensen naar landen die het hoe dan ook niet nauw nemen met de regels ten aanzien van afgedwongen bekentenissen - iets waar de Verenigde Staten zich zelf overigens ook niet (meer) aan wensen te houden.

De vier Amerikaanse mannen die in Falluja gelyncht zijn in april 2004 werden in de Engelstalige berichtgeving aangeduid als *private contractors*, in vertaling zou gesuggereerd kunnen worden dat het zoiets als civiele ingenieurs waren die aan de wederopbouw van geteisterd Irak meewerkten. In de Newspeak van de normen- en waardenregimes moet men deze uitdrukking echter interpreteren als: 'personeel van een particuliere beveiligingsfirma'. De vroegere aanduiding was 'huurlingen', de honden van de oorlog. Tegen ingenieurs zou zich geen massale volkswoede gekeerd hebben - overigens waren en zijn ingenieurs onder de Irakezen zelf ruim voorhanden. De bevolking van Falluja heeft ondervonden wat de prijs is van het doden van soldaten die geen soldaten mogen heten. De oorlogvoering is gedeeltelijk geprivatiseerd door de Verenigde Staten, de uitvoering wordt wel degelijk door de staat gedaan. Hetzelfde geldt voor de exploitatie van een gevangenis als Abu Ghraib. Het vrijwilligersleger dat leuke fotootjes maakte van het martelen van Iraakse gevangenen werd vervolgd ('dit is een on-Amerikaanse ontsporing'), de 'private contractors' op de achtergrond (en natuurlijk de baasjes in het Pentagon) blijven buiten beeld.

In feite is wangedrag ten aanzien van gevangenen geen uitzondering of ontsporing, maar regel in de Verenigde Staten - het kan ook niet anders, want volgens de huidige kapitalistische logica is het 'product' detentie inmiddels in hoge mate geprivatiseerd. Alleen de

aanvoer van gevangenen is - althans in de Verenigde Staten zelf - nog in overheidshanden, omdat er een justitieapparaat en een rechter aan de detentie vooraf gaat. En een wetgeving die de jacht op mensen in eigen land mogelijk maakt (de jacht op mensen in het buitenland kan het zonder wetten doen).
Op het ogenblik dat dit geschreven wordt, kerst 2004, zijn er 2,131 miljoen mensen in de gevangenis in de Verenigde Staten - op 295,05 miljoen mensen, een percentage dat verder alleen geëvenaard of verbeterd wordt door een fris en vrolijk land als Equatoriaal Guinea. Is de neiging tot wetsovertreding in de Verenigde Staten zoveel groter dan elders? In de praktijk gaat het er natuurlijk om: wat is strafbaar en hoe wordt er vervolgd, en welke strafmaat wordt opgelegd?
Het hoofdaccent bij justitiële vervolging in de Verenigde Staten ligt (of lag tot voor kort) bij het bezit of verhandelen van verboden medicijnen, zoals de enige logische vertaling uit het Engels zou moeten luiden. De Amerikaanse soldaat in Irak krijgt al evenzeer psychotrope medicijnen gevoerd als de gemiddelde depressieve Amerikaan, middelen die in het uitgaanscircuit in Europa *speed* zouden heten. Dit moet hun functioneren juist bevorderen. De jacht is vooral op mensen die betrokken zijn bij gebruik of handel in heroïne of cocaïne, waarbij speciaal de goedkope gekookte cocaïne (crack) de aandacht krijgt. Maar ook het bezit of gebruik van hennepproducten, waartegen onder president Carter even wat vrijzinniger werd aangekeken, is een reden om opgesloten te worden. Inmiddels zijn er op federaal niveau verplichte minimumstraffen gesteld op handel in of bezit van drugs. Zo is de aanvoer van mensen in de gevangenis verzekerd. En zoals de bezetting van Irak de kas van Halliburton moest spekken zo zorgt het justitiële apparaat vooral voor werk voor Correction Corp of America (CCA), beursgenoteerd sinds 1994.
Deze private exploitant van gevangenissen heeft ruim 62.000 mensen vastzitten - en de website van dit 'bedrijf' kan er door middel van illustrerende foto's geen geheim van maken wat voor mensen dat zijn. Een doorsnee van de mensen die worden vastgehouden in de Verenigde Staten: zwarte mensen. De 'oorlog tegen de terreur' is een oorlog tegen Arabische mensen in het bijzonder en moslims in het algemeen, de 'oorlog tegen de drugs' of tegen 'de misdaad' in de Verenigde Staten zelf is een oorlog tegen *African Americans,* Spaanstaligen en Indianen - zonder wie al die gevangenissen knap leeg en overbodig zouden blijken. Het zijn overigens dezelfde categorieën mensen die grotendeels het Amerikaanse leger vullen - de mensen onderaan, die hun studiebeurs via militaire dienst moeten krijgen en die bij de werving verhalen te horen krijgen als 'hoezo sneuvelen? Ik ben toch ook niet gesneuveld?'
De aanvoer naar gevangenissen van gekleurde mensen volgt het schema van de vicieuze cirkel waarin het Amerikaanse kapitalisme zich bevindt - een kapitalisme dat van begin af aan op racisme gebaseerd is: bezit en handel in slaven van zwart-Afrikaanse herkomst, de beroving en verdrijving van de oorspronkelijke 'indiaanse' bevolking en zo meer. Het verval van de landbouweconomie in de oude slavenstaten van het zuiden deed veel zwarte Amerikanen verhuizen naar de industriesteden in de noordelijke staten. Tientallen jaren vormden de zwarte binnenlandse mi-

granten de kern van de klasse van industriearbeiders in de grote steden. Het betekende betrekkelijke welvaart voor velen. Totdat de grote desindustrialisatie toesloeg - een gedepersonaliseerde uitdrukking voor: totdat de eigenaars en beheerders van de industrie besloten de productie naar landen te verplaatsen waar de mensen lagere lonen betaald krijgen. *Globalization* noemt men deze broodroof. Het resultaat was, in combinatie met de toch al aan de gang zijnde 'vlucht' van de witte bevolking naar de buitenwijken, dat de binnensteden het karakter van zwarte werklozenwijken kregen, in het algemeen getto's genoemd. En in de getto's bloeit de handel in drugs - en dus de jacht op 'de misdaad'. De Black Panthers vermoedden omstreeks 1970 dat het niet toevallig was dat heroïne en cocaïne zo gemakkelijk en goedkoop te vinden waren in de zwarte wijken - een verhaal dat met een speciale jacht op zwarte activisten werd beloond. De Black Panthers zijn 'uitgeroeid', zoals de Amerikaanse justitie het ook zelf ziet.

In de gevangenissen wacht vervolgens productie- en zelfs kantoorwerk dat in de vrije-loonarbeidsector niet meer te vinden is. De zwarte (vaak anarchistische) activisten tegen dit *prison-industrial complex* stellen terecht dat via een omweg de slavernij weer wordt of is ingevoerd. Het mechanisme wordt versterkt doordat reclassering in feite uitgesloten is: wie vrijkomt staat op straat, vindt geen werk en heeft naast de zo goed als onbetaalde arbeid in de gevangenis vooral geleerd hoe je buiten de wet om aan inkomen komt. De cirkel is gesloten.

LITERATUUR

Peter Benson, *A lesser dependency*. Londen: MacMillan, 1989 - Angela Davis, *The prison-industrial complex*. Colorado Springs, 1987 - John Madeley, *Diego Garcia: a contrast to the Falklands*. Londen: Minority Rights group, 1985 - Spokesman nr. 81. *Dark times: torture*. Nottingham: Bertrand Russell Peace Foundation, 2004.

* Het racistische en seksistische woordspelletje is niet goed vertaalbaar. *Birds* verwees in de eerste plaats naar de eilanden als natuurgebied - maar ook naar de vrouwelijke ingezetenen, die evenwel niet onder de natuurbescherming zouden vallen.

DE OPGESLOTEN WANDELAAR

Een pleidooi voor het recht om te struinen

Marius de Geus

De Nederlandse wandelaar is hermetisch opgesloten in het landschap. Bijna overal wordt de schaarse natuur afgezet met hekken, prikkeldraad, schuttingen en verbodsborden. Waarom ontbreekt eigenlijk het recht om te struinen, dat wil zeggen ongehinderd en vrij rond te wandelen door het Nederlandse landschap? Dit onderwerp staat de laatste maanden volop in de belangstelling, met name nu in Groot-Brittannië sinds september 2004 een nieuwe Countryside Act over 'the right to roam' oftewel het vrije 'zwerfrecht' in werking is getreden. Sindsdien verschijnen artikelen in onder meer de Volkskrant *en* NRC Handelsblad *om ook de Nederlandse wandelaars toegang te geven tot de afgesloten publieke en particuliere natuurterreinen.*

De vereniging van vrije wandelaars Nemo is recent een campagne gestart voor het invoeren van een aparte 'Wandelwet' naar Engels model waarin het recht op toegang en struinen wordt vastgelegd. De actievoerders van Nemo houden maandelijkse actiewandelingen waarbij hekken, omheiningen en verbodsborden genegeerd worden en roepen op om grote stukken open terrein – merendeels particulier bezit – voor het publiek te ontsluiten. Dit gebeurt onder het vrijheidslievende motto : we hebben het volste recht om te kunnen gaan en staan waar we willen, om van de natuur te genieten, want uiteindelijk is de natuur van ons allemaal.[1]

Waar is het recht om vrij te struinen tot op heden in dit 'opgesloten' land op stukgelopen? Het antwoord ligt tamelijk voor de hand: op het particulier grondbezit en de rechten die daar in het kapitalistische systeem aan ontleend kunnen worden. Een van de basisgedachten van onze maatschappij is dat land in privé-eigendom genomen kan worden en dat dit de eigenaar een vergaand controle- en bestemmingsrecht verschaft. Het recht om eigendom te verwerven, te bezitten, te beschermen, en er geheel naar eigen inzicht over te beschikken vormt een van de belangrijkste vóóronderstellingen van de westerse, kapitalistische beschaving. Toch moet niet vergeten worden dat het recht om te beschikken en te bestemmen aan een zekere erosie onderhevig is.

Zo is het wel degelijk mogelijk om als particulier naar de rechter te stappen wanneer iemand anders – een buurman bijvoorbeeld - zijn eigendom op onredelijke wijze gebruikt en jouw bezit schade toebrengt. Ook kan de overheid onteigenen ten algemene nutte, of bijvoorbeeld strenge milieu- of natuurregels opstellen die men op zijn landerijen dient toe te passen, en die bindend en afdwingbaar zijn. Deze algemene regels, normen en verboden beperken de individuele vrijheid om te bestemmen. Verder kunnen er bepaalde afspraken worden gemaakt, zoals in het geval van een recht op overpad, waardoor wandelaars het recht verkrijgen om te genieten van land en landschap, door er te wandelen, het land te bekijken, de open ruimten en verlaten plekken te er-

varen, binnen bepaalde juridisch vastgelegde grenzen.
Dit leidt tot een zevental vragen die ik in dit artikel wil bespreken. (1) Wat zijn op dit moment de wettelijke rechten en plichten van de eigenaar van grond en de recreant? (2) Welke spanningen kunnen er in de praktijk bestaan tussen het recht van de eigenaar om te bestemmen en de wens van de recreërende stedeling? (3) Welke recente maatschappelijke en culturele ontwikkelingen hebben invloed op het recht om vrij te struinen? (4) Wat zijn de ervaringen in het buitenland? Hoe is bijvoorbeeld de spanning tussen particulier grondbezit en de toegankelijkheid van het land in Groot-Brittannië uitgewerkt? (5) In hoeverre verandert de rol van de boeren? Zal in de toekomst het land van de boer zijn of van de recreërende stedelingen? (6) Wat is de rol van natuurorganisaties, landschapsbeheerders en belangengroeperingen (zoals de Stichting Wandelplatform LAW – die bij rechtszaken over het recht op toegang betrokken was? (7) Welke concrete stappen zouden er genomen kunnen worden om te komen tot een werkelijke doorbraak over het recht om te struinen? Welke initiatieven zouden er genomen kunnen worden?

RECHTEN EN PLICHTEN

Wat zijn op dit moment de wettelijke rechten en plichten van de eigenaar van grond en de recreant? Volgens het Burgerlijk Wetboek is het recht op eigendom: het recht om van een zaak het vrij genot te hebben en daarover op de volstrekste wijze te beschikken, mits men er geen gebruik van maakt in strijd met de wetten of de openbare verordeningen, en mits men de rechten van anderen geen hinder toebrengt.
Dit betekent zoveel als dat de eigenaar een verstrekkend recht heeft om te bezitten en te bestemmen, binnen de grenzen van de wet, en zonder anderen te hinderen. Kijkend naar het Nederlandse 'recht op overpad', dan valt dit recht traditioneel onder de zogenaamde 'erfdienstbaarheden': een last waarmee een erf bezwaard is tot gebruik en ten nutte van een erf dat aan een ander toebehoort. Bijvoorbeeld als jouw erf zodanig ligt 'ingesloten' dat je geen ingang of uitgang hebt, kan je – tegen een redelijke vergoeding – een uitweg vorderen.
De erfdienstbaarheid van voetpad is het recht om te voet over een andermans land te mogen gaan. Die van rijpad of dreef is het recht om daarover te paard te rijden of beesten te drijven. Die van weg is het recht om er met een wagen, een rijtuig, enz. over te rijden. Al met al kan de particuliere eigenaar dus op een bijna absolute wijze over zijn land beschikken, mits er geen strijd is met de wetten of openbare verordeningen, en er geen hinder wordt toegebracht. Er kan echter bij notariële acte een recht op overpad zijn gecreëerd, waardoor het beschikkingsrecht van de eigenaar wordt beperkt, en anderen (een buurman, wandelaars in het algemeen) het recht hebben om te voet over het land te mogen gaan.
Toegang tot een terrein kan dus worden verleend door privaatrechtelijke regelingen (erfdienstbaarheden: recht op overpad), maar ook door publiekrechtelijke regels, bijvoorbeeld met behulp van de Wegenwet, die het recht van weg kan creëren. Deze wet uit 1930 is echter sterk aan inflatie onderhevig geweest en is na de invoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een min of meer 'dode wet' geworden. De Wegenwet is steeds meer een achterhaald instrument geworden en de zogenaamde

'wegenlegger' (een uitvloeisel van die wet) wordt niet langer goed bijgehouden. Tot zover de meer technische juridische aspecten.

SPANNINGEN

Welke spanningen kunnen er in de praktijk bestaan tussen het recht van de eigenaar om te bestemmen en de wens van de recreërende stedeling? Dat brengt mij bij een recente zaak waarbij het recht op toegang in weilanden bij Holysloot (een plaats even ten noorden van de gemeente Amsterdam) werd uitgevochten voor de rechtbank. Deze zaak laat mooi de spanningen zien die tegenwoordig steeds meer ontstaan op dit vlak.

Wat was het geval? Wandelaars van het bekende Zuiderzeepad werden zwaar gehinderd bij het volgen van het pad dat de verbinding vormt tussen Holysloot en de Uitdammerdijk, omdat ene boer Bakker hen de toegang tot en de gang over het pad belemmerde. In de woorden van de rechter: "Bakker heeft het pad, een openbare weg met een verkeersfunctie, die reeds jarenlang deel uitmaakt van het Zuiderzeepad (...), op onrechtmatige wijze ontoegankelijk gemaakt door de bruggen die de verschillende delen van het pad met elkaar verbinden te vernielen en te verwijderen. Verder is aan het begin van het erf van Bakker een bord geplaatst waarop staat dat de wandelroute is afgesloten en worden wandelaars die zich toch op het pad bevinden (...) op een dreigende manier door Bakker teruggestuurd, zonder dat hij een redelijk alternatief biedt."[2]

Op een gegeven dag stuurde Bakker twee aldaar wandelende advocaten van het kantoor Brauw Blackstone en Westbroek en een lid van de Stichting Wandelplatform-LAW weg. Deze drie heren eisten vervolgens in kort geding het recht op toegang, aangezien het pad volgens de Wegenwet openbaar is. In zijn verweer stelde boer Bakker dat de vele wandelaars voor onrust zorgden voor het vee, dat zij regelmatig afval achterlieten, hun honden vrij lieten lopen, hekken open lieten staan, afrasteringen vernielden en dat de situatie vanuit het oogpunt van diergezondheid onhoudbaar was geworden.[3]

De rechter toonde zich echter weinig onder de indruk van zijn verweer en stelde de wandelaars in het gelijk. Op straffe van een dwangsom van 50 euro per keer moet boer Bakker voortaan toestaan dat de wandelaars die zich van Holysloot naar de Uitdammerdijk en omgekeerd willen begeven 'onbelemmerd en vrij van het pad gebruik mogen maken'.

Het lijkt hier misschien te gaan om een puur juridische zaak, maar dat is zeker niet het geval. Wat hier op de achtergrond speelt is dat de boer zich heer en meester waant op zijn land en van mening is dat hij een bijna onbeperkt beschikkingsrecht heeft onder het motto 'dit land is van mij en ik kan bepalen wie ik wil toelaten'. Terwijl de wandelaar de behoefte heeft om in de natuur te recreëren, en liefst zo vrij mogelijk over het boerenland wil kunnen lopen. Hier botsen in essentie twee opvattingen over eigendom en bestemmingsrecht. Aan de ene kant de traditionele, kapitalistische opvatting dat eigendom van een kavel een exclusief en volstrekt recht geeft om te bestemmen. En aan de andere kant een modernere, in essentie libertaire opvatting dat eigendom van een kavel niet per definitie leidt tot uitsluiting van anderen. Want stedelingen die bovenop elkaar gepakt zitten, heb-

ben nu eenmaal de behoefte om in de natuur te recreëren. Zie hier de spanning tussen eigenaar en recreant in optima forma.

ONTWIKKELINGEN

Welke recente maatschappelijke en culturele ontwikkelingen hebben invloed op het recht om te struinen? Om te beginnen is er in Nederland (zeker in de drukke Randstad) sprake van een toenemend ruimtegebrek. Door de bouw van nieuwe wegen, woonwijken, industrieterreinen en de toenemende bevolkingsdruk wordt de ruimte steeds schaarser en dit leidt tot een openlijke strijd op welke plaatsen men zich mag begeven.

Daarnaast is er een groeiende behoefte aan ontspanning, aan rust en om te genieten van natuur en landschap. De stadsbewoners willen regelmatig het kunstmatige verstedelijkte milieu kunnen ontvluchten, om psychologische redenen en gezondheidsredenen. Zoals laatst in de media duidelijk werd, is de luchtkwaliteit in het zuiden, midden en westen van ons land ver beneden de maat. De maximale hoeveelheden stikstof, zwavelstof en fijn stof worden ver overschreden, met alle ernstige gezondheidsgevolgen van dien.[4]

Tevens verandert de rol van de boeren steeds meer in die van natuurbeheerder van parkachtige omgevingen waar mensen kunnen recreëren. Het recht om vrij te mogen struinen sluit in feite naadloos aan bij deze algemene ontwikkeling die men bij de boerenstand kan ontdekken. Verder zijn de burgers op zoek naar meer betrokkenheid bij de natuur. Maar hoe kunnen de mensen zich meer betrokken gaan voelen bij de natuurlijke leefomgeving wanneer zij daar helemaal niet bij kunnen komen? Ook is er een toenemende nadruk op de cultuurhistorische beleveniswaarde van oude paden die al op kaarten uit de 16de/17de eeuw staan aangegeven, zoals kriekpaden (in de gebieden waar veel kersenbomen staan), kerkenpaden, zeldzame zandpaden, etcetera. Daar komt bij dat steeds meer mensen in de weekends of vakanties voor hun plezier erop uitgaan om te wandelen. Er is dan ook sprake van een gestage uitbreiding van Lange Afstandspaden door zoveel mogelijk onbebouwde omgeving. Er is steeds meer belangstelling van burgers voor dit soort paden zoals het Pieterpad, het Zuiderzeepad, het Florispad, en het Pionierspad in Flevoland.

Al deze veranderingen maken dat het recht op toegang tot het land op een andere wijze wordt beleefd (zeker door moderne stadsbewoners die er graag op uittrekken) en er duidelijker stemmen opgaan om dit recht fundamenteel aan te passen.

ERVARINGEN

Wat zijn de ervaringen in het buitenland? Hoe is bijvoorbeeld de spanning tussen particulier grondbezit en toegankelijkheid van het land in Groot-Brittannië uitgewerkt?[5] Van oudsher kent Groot-Brittannië een veel rijkere traditie op het gebied van *right of way and right of access* dan bijvoorbeeld Nederland. Zoals we zagen gaat het in Nederland bij het wettelijke recht op overpad om het beperkte en persoonlijke recht om je over het erf van een ander te begeven, omdat je anders bij jouw woning geen ingang of uitgang zou hebben. Wel kennen we bijvoorbeeld op basis van de Wegenwet bepaalde paden die openbaar zijn, zoals de genoemde kerkenpaden die gebruikt mogen worden door kerkgangers en omwonenden.

In Groot-Brittannië is het recht op toegang van oudsher veel minder een particulier recht en meer eèn soort 'collectieve' voorziening die ervoor zorgt dat de gemeenschap het volste recht heeft om landerijen en velden te betreden. Het recht dateert daar uit de tijden (de 14de/15de eeuw) dat dit land nog voor een groot deel bestond uit zogenaamde 'commons' - gemeenschappelijke weidegronden – waar de mensen hout verzamelden, turf staken en hun dieren lieten grazen. In die periode had men een ruime en vanzelfsprekende vrijheid om zich over de velden en voetpaden te begeven (denk ook aan de bekende Pelgrimswegen). Dit veranderde echter in de 16de en 17de eeuw door de invoering van de zogenaamde 'enclosures' waarbij de gemeenschappelijke weidegronden in privé-bezit kwamen.[6]
Dit leidde tot een heftige verscherping van het conflict tussen grondbezit en recht op overpad. Waar de landeigenaren liefst wandelaars en bezoekers van hun landerijen weerden, groeide aan het begin van de 19de eeuw de behoefte bij de bewoners van de vaak dichtbevolkte en zwaar vervuilde industriesteden om juist oude voetpaden (de bekende public footpaths) in ere te herstellen en volop te kunnen genieten van de open ruimten. Dit leidde al in 1824 tot de oprichting van de *Association for the Protection of Ancient Footpaths* en *The Commons, Open Spaces, and Footpath Preservation Society*.[7] Deze organisaties richten zich met name op de toegankelijkheid van de 'open lands, the commons, the moors and the rough lands'.
Aan het einde van de 19de eeuw groeide de strijd om de burgers – als collectiviteit – een meer uitgebreid recht te geven op toegang tot de open landerijen, de gemeenschappelijke ruimten, de heidevelden, de ruige bergen, heuvels en natuurgebieden. De Britse burgers benadrukten – volkomen terecht - dat het land en de natuur in wezen 'van iedereen zijn' en dat het volk ervan moet kunnen genieten. Dit uitgangspunt leidde – hoe anders dan in ons eigen land – in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw tot grote demonstraties, protestbijeenkomsten en massale uitingen van 'tress-passing', oftewel het betreden van de landerijen en velden tegen de nadrukkelijke wil van de eigenaren.[8]
In 1935 richtten de wandelaars de *Ramblers Association* (tegenwoordig een recreatieve- en lobbyorganisatie met meer dan 140.000 leden) op met als doel het recht om vrij te zwerven in de wet vastgelegd te krijgen. Dit geschiedde in eerste instantie in 1949 toen in Groot-Brittannië de 'National Parks and Access to the Countryside Act' werd aangenomen. Voortaan moesten de graafschappen het recht op toegang vastleggen op gedetailleerde kaarten en werd de bewijslast omgedraaid: de landeigenaar moest bewijzen dat er geen recht op toegang bestond, in plaats van dat de wandelaar moest bewijzen dat dit recht wél bestond.[9]
Als we nu de Nederlandse en de Britse situatie van het recht op toegang met elkaar vergelijken, wat zijn dan in grote lijnen de verschillen? In Nederland wordt in principe uitgegaan van het niet-bestaan van het recht op toegang. Het specifieke recht op overpad betreft over het algemeen een individualistisch, privaatrechtelijk recht: meestal bedoeld om een uit- of ingang te krijgen. Het recht op toegang is hier geen onderdeel geweest van een massale politieke en sociale strijd en inmiddels zijn

steeds grotere delen van ons land onbereikbaar gemaakt voor niet-eigenaren. De algemene ideologie luidt: natuur en landschap worden in ons land niet of nauwelijks beschouwd als een 'gemeenschappelijke culturele erfenis'.
Daarentegen is in Groot-Brittannië 'the right to roam' (letterlijk het recht om te zwerven) wettelijk vastgelegd in de zojuist vernieuwde Countryside Bill. Er wordt daar consequent uitgegaan van het recht op toegang, *tenzij* de eigenaar het tegendeel kan bewijzen (omgekeerde bewijslast). Het gaat daar in de meeste gevallen om een collectief en communaal recht. Het recht stamt nog uit de verre periode van de commons. Het recht op 'access' (toegang) was in de 19de en 20ste eeuw onderdeel van een ideologisch bevlogen, massale en uitermate heftige politieke machtsstrijd. Ook nu strijdt de Ramblers Association met boeren die doelbewust paden onderploegen en met conservatieve landheren (of met schatrijke popsterren met immense landgoederen, zoals Madonna) die heimelijk publieke voetpaden op hun terrein proberen af te sluiten.[10]
In de vorige twee eeuwen zijn juist steeds grotere delen van Groot-Brittannië toegankelijk gemaakt voor niet-eigenaren. De algemene ideologie luidt: natuur en landschap worden traditioneel gezien als een onderdeel van een 'gemeenschappelijke culturele erfenis', en dienen derhalve gemeenschappelijk te worden 'gedeeld'.
De belangrijkste conclusie is dat in Groot-Brittannië het conflict over de commons en het 'zwerf- of struinrecht' in eerste instantie vooral ging over het economisch en sociaal overleven van hele bevolkingsgroepen. Deze groepen hadden namelijk door de eerder genoemde enclosures het recht verloren om gratis gebruik te maken van de gemeenschappelijke weidegronden. In Nederland ging het recht van overpad en toegang vooral over een erfdienstbaarheid: het beperkte recht om een erf of het land van een buurman te mogen betreden.
Tegenwoordig draait echter zowel in Nederland als in landen als Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk het recht op vrije toegang tot gebieden niet langer om een harde economische strijd tussen sociale klassen, maar heeft het als inzet het lichamelijke en geestelijke welbevinden van de stedelingen en dorpsbewoners. Het er vrij op uit kunnen trekken is voor velen een noodzakelijke voorwaarde geworden om gezond te kunnen blijven.[11]

BOEREN

In hoeverre verandert de rol van de boeren? Zal in de toekomst het land van de boer zijn of van de recreërende stedelingen? Het valt niet te ontkennen dat de rol van boeren drastisch aan het veranderen is. Het is duidelijk dat zij nog altijd sterk aan hun traditionele eigendomsrechten hangen, maar zij zullen moeten aanvaarden dat er maatschappelijke en culturele ontwikkelingen plaatsvinden die veranderingen met zich meebrengen. Waar kan men in dit verband bijvoorbeeld aan denken?
De Nederlandse boeren krijgen in het beleid van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij een steeds centralere plaats als natuurbeheerder. Zij krijgen ook een voornamere rol om te voorzien in de al eerder genoemde 'recreatieve' behoeften van de stedelingen. De boeren zullen – wegens de systematische overproductie in de landbouw- en veeteeltsector, de sterke concurrentie uit het buitenland en de

globaliserende economie - over het algemeen steeds minder 'producten' gaan leveren. Om het hoofd boven water te kunnen houden en voldoende inkomsten te genereren zullen zij in de toekomst steeds meer 'diensten' aan de samenleving gaan verlenen.

Dit heeft directe consequenties voor de dominante eigendomsopvatting en voor de heersende ideeën over het recht op toegang. Te verwachten valt dat boeren en stedelingen meer als 'gezamenlijke partners' zullen gaan optreden, en meer gezamenlijke rechten en verantwoordelijkheden zullen gaan krijgen met betrekking tot de ontwikkeling van en toegang tot natuur en landschap.

Overigens: ervan uitgaande dat burgers het fundamentele recht dienen te hebben om natuur en landschap te beschouwen als een 'gemeenschappelijke culturele erfenis', dit betekent niet dat diezelfde burgers geen plichten en verantwoordelijkheden zouden hebben. Het zich vrij door de natuur en het landschap begeven mag ingeperkt worden wanneer er sprake is van concrete, duidelijk omschreven 'schade' aan natuurgebieden of landschappen of een duidelijk te bepalen 'risico' van schade. De stedeling die recreëert dient zich wel te gedragen als een goed en verantwoordelijk burger, en geen hinder of schade te veroorzaken. Dat lijkt mij hoe dan ook de andere kant van de medaille.

ORGANISATIES

Wat is de rol van natuurorganisaties, landschapsbeheerders en belangengroeperingen (zoals de Stichting Wandelplatform LAW die bij verschillende rechtszaken over het recht op toegang betrokken was)? Het achterliggende idee is vooral om het onderwerp *toegankelijkheid van gebieden* en *recht om te struinen* op de agenda te krijgen van actiegroepen, natuurorganisaties, landschapsbeheerders, belangengroeperingen en ook politieke partijen. Het is hoogst opmerkelijk dat in Groot-Brittannië het onderwerp een zo veel meer *ideologische* en *politieke* lading heeft gehad. Denk aan de genoemde felle strijd in de vorige eeuw voor 'the right of way', de massale demonstraties en de ontelbare voorbeelden van 'tress-passing'. Men kan ook denken aan de actieve rol van de Ramblers Association die zich zeer succesvol heeft ingezet voor het zwerfrecht/ struinrecht.

In Nederland kennen wij – met uitzondering van de vereniging Nemo en Wandelplatform LAW - tot nu toe niet een dergelijke vergaande actiebereidheid om het recht op toegang te moderniseren. Noch lijken het overheidsbeleid en de regelgeving op het gebied van het 'recht op toegang' in te spelen op enkele door mij eerder geanalyseerde maatschappelijke en culturele ontwikkelingen.

INITIATIEVEN

Welke concrete stappen zouden er genomen kunnen worden om te komen tot een werkelijke doorbraak over het recht om te struinen? Welke initiatieven zouden er genomen kunnen worden? Laat ik proberen om de discussie verder op gang te helpen door een aantal voorzetten te geven.

* Op de een of andere manier is in Europa in het algemeen en in Nederland in het bijzonder het commons-concept verloren gegaan.[12] Een pleidooi voor het recht om vrij te struinen lijkt toch het meeste kans te maken wanneer dit geworteld is in een diepgaand besef van het belang van gemeenschappelijke

gronden of ruimten waar iedereen gebruik van kan maken. Het gaat om de creatie van commons die zijn opengesteld voor het hele publiek en waar men ook vrijelijk bessen, aardbeien, frambozen, bramen en dergelijke mag plukken, kastanjes en paddenstoelen kan verzamelen, enzovoort.

* Er is in ons land nog altijd sprake van een cultuur die het private eigendom verabsoluteert. Met name de 'nouveau riches' (de nieuwe rijken, zoals de beurshandelaars, topartiesten, zakenlieden en noem maar op) sluiten hun zojuist verworven landerijen steeds meer af van de buitenwereld en beperken de toegankelijkheid van talloze gebieden op onaanvaardbare wijze. Deze ontwikkeling dient scherp aan de kaak te worden gesteld en door concrete beleidsmaatregelen te worden teruggedraaid.

* Natuurorganisaties, landschapsbeheerders en belangengroeperingen kunnen leren van de ervaringen die in Groot-Brittannië zijn opgedaan. In dit land heeft het recht om te zwerven een veel ruimere en principiëlere betekenis, zijn de rechten van wandelaars de laatste jaren stelselmatig verruimd en bestaat er een opvallend breed maatschappelijk draagvlak voor het onderwerp 'toegankelijkheid van het land'.

* Er dient hoe dan ook een brede maatschappelijke discussie van de grond te komen onder burgers, politici, natuurbeschermers en terreinbeheerders over de bereikbaarheid van de natuur, het van de gebaande paden mogen afwijken in de natuur, en het principiële recht van de burger om te mogen rondwandelen waar men dat wenst. Het recht om rond te zwerven is niet minder dat een fundamenteel mensenrecht. De struinende wandelaar dient eindelijk verlost te worden van de beschamende overmaat aan hekken, versperringen en verbodsborden: *de opgesloten wandelaar moet worden bevrijd.*

NOTEN

(1) Bekijk de informatieve website van Nemo: www.struinen.nl Voor meer informatie : Peter Spruijt, Nemo vereniging van vrije wandelaars, Westerpark 2, 1013 RR Amsterdam. – (2) Vonnis bij de rechtbank in het arrondissement Amsterdam, voorzieningenrechter in kort geding in de zaak met rolnummer KG 04/22 AB (LAW versus A. Bakker, uitspraak van 24 juni 2004). – (3) Voor een uitgebreide beschrijving van deze casus zie de interessante website van de Stichting Wandelplatform-LAW: www.wandelplatform.nl - (4) De slechte luchtkwaliteit leidt volgens Stichting Natuur en Milieu in ons land tot maar liefst vijfduizend (!) voortijdige sterfgevallen per jaar. Men kan zich afvragen waarom dit schokkende feit niet leidt tot een parlementaire enquête. – (5) De volgende passages zijn mede gebaseerd op het eerder verschenen essay *De Lege Plek* van Thomas van Slobbe en Marius de Geus, uitgegeven door Stichting wAarde, Beek-Ubbergen, zie ook www.waarde.nl - (6) Ook David Evans, *A History of Nature Conservation in Britain*, London, Routledge 1992, pp. 65, 109-110. – (7) Rebecca Solnit, *Wanderlust: a history of walking*, London, Verso, p. 161. – (8) Ibid., hoofdstuk 10. – (9) Ibid., p. 166. – (10) Zie Hans Steketee, Wandelen langs Madonna, pardon Esther, mag toch, in *NRC Handelsblad*, 26-06-04, p. 54. – (11) Ibid., p. 161. – (12) Zie ook de diverse artikelen over het belang van de commons in het Illich-nummer van *De AS*, nr. 146, Moerkapelle, zomer 2004.

DE BURQA ALS SYMBOOL VAN ZELFOPSLUITING

Hans Ramaer

In zijn artikel over de opkomst van het religieuze fundamentalisme - in De AS *122/123 (1998) – merkt Colin Ward op dat er wereldwijd weliswaar al vele jaren sprake is van een groeiend aantal godsdienstigen, maar dat het hem tot voor kort niet belangrijk leek om religie actief te bestrijden. Hij ging er van uit dat in Europa godsdienst een aflopende zaak was. Niet de verschillen maar de overeenkomsten met gelovige medeburgers leken Ward zinvol.*

Immers, het Verlichtingsoptimisme dat de anarchistische beweging (Bakoenin met zijn 'Geen God, geen Meester' voorop) in de 19de eeuw kenmerkte, kunnen we nu relativeren. In het kader van hun streven naar een vreedzaam samenleven hebben de meeste libertairen de individuele godsdienstbeleving nauwelijks bekritiseerd, al streden ze vaak – samen met atheïsten en humanisten – tegen intolerantie en klerikalisme en niet in de laatste plaats tegen geïnstitutionaliseerd christendom waarvan de katholieke kerk de meeste afkeer opriep.

In het vanouds calvinistische Nederland heeft het anarchisme zich voor een deel ontwikkeld vanuit de traditie van vrijzinnig hervormden, doopsgezinden, remonstranten en vergelijkbare richtingen. Men kan zelfs stellen dat in een aantal opzichten het libertaire denken dat de vrijheid en eigen verantwoordelijkheid van de mens zo benadrukt, aansloot op de moderne theologie die na 1870 was ontstaan en het is dan ook niet verwonderlijk dat juist predikanten – met Ferdinand Domela Nieuwenhuis als meest bekende – een vooraanstaande rol gespeeld hebben in de anarchistische beweging. Misschien is de invloed van het zogeheten christenanarchisme nergens ter wereld groter geweest dan in Nederland (zie *De AS* 95).

In 1985 bezocht paus Johannes Paulus II Nederland. De 'ongewenste gast' (aldus Anton Constandse) veroorzaakte bijna een volksopstand. Omringd door hagen politieagenten reed hij in zijn pausmobiel rond. Links Nederland en zeker libertairen en vrijdenkers spraken schande van het geldverslindende bezoek van de Heilige Vader. Vier jaar later bleef het stil in die kringen toen honderden moslims demonstratief door de Rotterdamse binnenstad trokken. Aanleiding was de fatwa die vanuit Iran tegen de schrijver Salman Rushdie was uitgesproken. Het in het openbaar oproepen Rushdie te vermoorden ontlokte weinig commentaar, laat staan strafrechterlijk ingrijpen. En voor alle duidelijkheid: in anarchistische gelederen was het slechts Jan Bervoets die deze islamitische fundamentalisten fel bekritiseerde.

Sinds 11 september 2001 en zeker na de moord op Theo van Gogh op 2 december 2004 wordt de fundamentalistische islam als een groot probleem ervaren. En niet ten onrechte. Het religieuze fundamentalisme is na de Eerste Wereldoorlog ontstaan in de Verenigde Staten

en vormt een steeds grotere bedreiging van democratie, vrijheid van meningsuiting en andere burgerrechten. De Amerikaanse herboren christenen proberen zelfs met dodelijk geweld hun kwalijke ideeën over abortus, euthanasie en onderwijs op te leggen.
In Nederland zijn de steile calvinisten goddank van een ander slag en is de 'onverwachte en ongewenste verandering in de religieuze atmosfeer die bekend staat als fundamentalisme' (Colin Ward) slechts te verbinden met de islam. Van de bijna een miljoen moslims zijn misschien enige tienduizenden aanhangers van fundamentalistische opvattingen. Dat lijken er niet veel, maar hun opvattingen zijn uiterst verwerpelijk: dodelijke eerwraak, het vernietigen van homoseksuelen, het mishandelen van vrouwen zijn niet bepaald daden die libertairen onberoerd laten. Waarom toch is in anarchistische kringen zolang vrijwel gezwegen over deze problemen?
Gematigde moslims stellen dat de koran een boek van vrede is en geen legitimatie kan zijn voor opvattingen die onderdeel zijn van een cultuur die op het platteland van Azië en Afrika voorkomt. Religie en cultuur zijn echter twee verschillende, maar niettemin verweven pijlers van het moslimfundamentalisme zoals dat zich nu ook in Nederland heeft ontwikkeld. Helaas moeten libertairen die negatieve ontwikkeling onder ogen zien zoals ze een eeuw geleden de positieve ontwikkeling van de christelijke vrijzinnigheid serieus namen. En hoe relatief gering het aantal moslims is dat de gewelddadige strijd, de jihad, tegen alle ongelovigen propageert en zichzelf daar op voorbereidt, dit terrorisme kan niet genegeerd worden.
Dit terrorisme van de daad is onvermijdelijk tegelijk een bestrijding van vrijzinniger moslims die in Nederland en elders in Europa en Amerika willen integreren. Het is een waarschuwing dat zij zich volstrekt afzijdig moeten houden van de westerse samenleving met zijn goddeloosheid, zedeloosheid en decadentie. Of zoals de socioloog Paul Scheffer onlangs schreef: "Veel moslims hebben moeite om te aanvaarden dat (...) de hedendaagse terreur uit naam van hun geloof wordt uitgeoefend. Ze willen het geloof vrijwaren van alles wat er misgaat, terwijl het goede vanzelfsprekend voortvloeit uit datzelfde geloof."
Die mentaliteit leidt tot zelfopsluiting, tot zelfgekozen apartheid, waarvan de burqa als het ultieme symbool kan worden opgevat. Er is dan ook alle reden om het onbehagen dat die fundamentalistische mentaliteit voedt nader te onderzoeken, zoals Ian Buruma en Avishai Margalit gedaan hebben in hun fraaie studie *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden* (uitgeverij Atlas, 2004). Dan begrijpen we beter dat vrijgevochten vrouwen en kunstenaars het eerste doelwit zijn, aangezien zij de zondige stad representeren. De klassieke vorm van die mythe is de ondergang van het hoerige Babylon.

Maar zeker zo bedreigend is dat onder de vlag van bestrijding van dit moslimterrorisme de grondrechten worden aangetast. Human Rights Watch maakt zich zorgen over de ontwikkelingen die zich in Nederland - en ook elders in Europa - voordoen. Het risico van de huidige aanpak is dat bepaalde bevolkingsgroepen als potentieel gevaarlijk

vervolg op pag. 61

ONBEWEENDE ZIELEN
(Ode aan de onbekende civilist)

Alweer een slagveld en een kamp
vol vreemde, verre lijken,
het zoeken naar rechtvaardiging
zo ver het oog kan reiken.

Geen veld van eer, geen monument,
geen altaar om te knielen,
geen troost, geen bakens in een zee
van onbeweende zielen.

Voor hen werd nooit een lied gezongen.
Ongekend zinloze pijn.
Het leven nauwelijks toereikend
om echt dood te kunnen zijn.

Kees Wouters
(Eerder verschenen in *de Roerom*, jaargang 16, nr. 9, mei 2002 en in *Zingend Geloven*, bijdragen tot de ontwikkeling van het nieuwe kerklied, deel 8, Zoetermeer 2004. Op muziek gezet door respectievelijk Hugo Vogel en Willem Vogel.)

HET STRAND IN JE MOND

geef me een boodschap om te dichten
geef me een godvergeten boodschap om te
dichten
geef me desnoods braaksel om op het
publiek te richten
geef me geluid dat de ruiten doet breken
geef me een vuist die de wanden zal
doorsteken
en de mensen doet schamen en samen
scholen met stoffer en blik
om het glas uit de bloemperkjes te halen
om te wenen bij de rozen die falen
om goaltjesdieven die door scherven zijn
gekeeld
om de sneden te hechten van gebroken
flessen
om te rennen achter de jankende prijsdieren
met het verband in hun aarsgat
om de gekraste deuren met verfbranders te
blakeren
om de horizon te smelten
en dan terug te keren met hun krant in hun
hand
en daarmee te zwaaien als een vlag
want dat is het sein
voor wie zijn armen verheft
voor wie geluidloos zijn mond opent
voor wie sprongen maakt met
opengesperde ogen
voor wie een ballon stukslaat met een hamer
voor wie met gespierde schouders water
pompt uit kaarsvet
voor wie bij elke vliegreis een bolletje slikt
- want wij willen bolletje -
voor wie daarna de straat op gaat met open
deuren van verbazing
voor wie vervolgens te laat opstaat met rode
kleuren van verdwazing
voor wie verblind wordt door de nekslag
van zijn woorden
voor wie als babysitter opgroeit tot een
werktuig van zijn moorden
voor wie in Boston terecht staat als een
siamese tweeling (of andersom,
want onze diplomaten zijn de slechtste ter
wereld)
daarom wil ik een boodschap in mijn gedicht
een uitgestorven boodschap in mijn gedicht
fossiel met krijsend gewricht
dat fladdert in je gezicht
dat wriemelende vlaggetje van plicht
dat teken op de wand
dat walmende kaarsje van het gericht
dat knekelt als een xylofoon van sjostakowits
en waggelt onder zijn overwicht
de tranen van het vet krijgen slappende
handjes
de knekels dampen slippend een
petroleumgeur
rubber banden branden op de hoeken
zwarte adem stoomt uit de metrogaten
de rioolbuizen
en de bekken van de ratten
de open riolen van de uitverkorenen die
allen te samen zijn smolten
en gestold
achter de vaandels
achter de geheven handen
achter de monstransen en de wierookvaten
achter de dikke boeken met de zichtbare
sloten
achter de nog dikkere barricaden van
kanelen ltaal
achter de gerafelde was van bebloede
lakens, gescheurde bloesjes en
achter beschimmelde melkflessen, bespeeld
door de wind
achter prismakleurige bellen geblazen door
een witgewassen kind

achter de reutelende staart van een
groengevlekte hond
achter eolische zuchten voor tweemaal
bellende postbodes
RIP ME RIP ME
want achter de ritssluitingen cirkelen de
meeuwen
achter de flitslichten paren de leeuwen
*
overal waar men achter komt
zijn de lijnen zwart en krom
en slaat men de bezwete sprekers
met roeden stom
en de zwarte sprekers roepen halleluja
omdat ze zwart spreken
omdat ze zwart rijden op de rails van
achterwerk
omdat ze zwart zwerven in witbestoven
goederenwagons
omdat ze de duimen geheven hebben tegen
de harde hemel
omdat ze de vuist tonen tegen het openbare
kunstgebit
omdat ze de spandoeken beschilderen met
zwavel
omdat ze teksten bestempelen met hun navel
omdat ze voortgaan, immer voortgaan
totdat de geest uit de fles verrijst
die oude geest die ze in stukken deelden
die ze eeuwenlang in zich hebben
opgevreten
die ze oproepen ,met versjacherde trommels
die ze als naalden in hun beeldhouwwerken
steken
die de rechtgebogen handen doen verkrom-
men
waarmee zij de aarde veroveren
omdat ze voortgaan, immer voortgaan
voorbij de horden oogkassen in het gelid
de straten zijn met lijnen bespannen
de wanden zijn met ranzige uitdagingen
bekleed
de gevels welven zich en kronkelen zich
rond voorbijgaande dijen
want over de straten rennen de meisjes met
haren als een zweep
zwaaien de meisjes hun heupen van
kreupelhout
zo vanzelfsprekend zijn hun sprongen dat
de twijgen kreunen
even vanzelfsprekend de hoefslag die de
horizon bevuilt
de stofwolk die als een sirene nader komt
het onbeschrijfelijke gevaarte dat
halswiegend nadert
en schaterend zijn tanden laat zien
en in het voorbijgaan grijpen de heren en
dames dansend
naar hun getroffen ledematen
en rookwolken waaieren uit de gepasseerde
cafés
en bloed kleurt de drinkbakken rood
zo eenvoudig is de dood
zo vluchtig is roggebrood
zo wit is het blad van een cobra
zo zwart als het konijn van je grootvader
zo kleurrijk als het oog dat je dagelijks
ontmoet
zo gedegen als een handelaar in galstenen
zo mager als een prediker
zo traag als een vergeten kweker
en zo gebogen als zijn bloem
maar wacht
tot elk blaadje beurtelings
wordt verkracht
en tel:
tel de rij van je levenstekens af
tel de knopen van losgerukte bloesjes
de opengebroken autohoesjes
de penisjes die na het feest zijn
achtergebleven
de negertjes die desondanks zijn blijven
leven
de zwaaiende hand van de man op het
paard die verkeerstekens uitbraakt
de paaiende brand van de vrouw die vraagt
om een baard
de staande matrone die markten om haar lijf
heeft gebonden
de liggende grijsaard die handen op de
straat legt om ze te vertreden
de hamerduim met zijn constante beweging
naar beneden
de verkoper van nauwe vaten om kelen af te
sluiten
de man die langskomt met de immer
druipende kraan
de vrouw die blijft staan langs de bedorven
baan
en het bekende verhaal van ver weg hier
vandaan
en het bekende gebaar van de soldaat met
het houten been
en het nieuwe gebaar van de krijger met het
zilverwerk in zijn arm
het rosarium in zijn opengereten buik
en de krantenjongens in zijn fuik
en de arm die opwaarts verstijft, elk moment

dat een vliegtuig vanuit zijn vinger
in een wolkenkrabber schiet
want dit is zijn wens
dit is de wens van de leider
dit is een gedicht met een boodschap
dit is het gezicht van de doodslag
dit is de orde die regeert

Jan Bervoets
(Geschreven ter gelegenheid van het 30-jarige bestaan van *De AS* en voorgelezen door de auteur op de feestelijke bijeenkomst in Utrecht op 8 november 2003 – zie De AS 144 infokatern.)
Overigens verscheen zojuist een nieuwe dichtbundel van Bervoets. Deze is getiteld *Krankzinnige Kolportage*, telt 60 pagina's en kost 15 euro. Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks door het overmaken van dat bedrag op gironummer 3384887 t.n.v. J. Bervoets in Den Haag.

O, NOORDEREILAND!

Dorp, droomdorp, grootmeester van Rotterdam.
Gelegen tussen zuid en 'de stad', een bootje in de Maas.
Het brood komt uit de stad, eenmaal per week... op een kanootje...

O, Noordereiland.

Vriendelijk lachende huisjes in de avondzon.
Kinderen spelen bij de fontein.
SP.AR.TA! begon er te voetballen in 1888!

O, Eilandlucht!

Mooi, eeuwig mooi schilderij.

O, Noordereiland.

Waar de boom der bomen staat.
De koning van 'Ons Noordereiland' op het mooiste plein van Nederland.
De meeuwen en koolmezen hebben er hun paradijs.

O, Noordereiland!

Je bent een prachtig boek en op de vouw ligt de spoortunnel.

Net na vieren, een dinsdag... de Maaskade... vakantievoetstappen.
Het water is gestreken, de zon vormt zich een vuurbal.

Daar komt de koningin van de kade.
Laat haar Burgemeester van het Hoffmannplein zijn!

Sjaak Weg
(Eerder verschenen in de bundel *De diktatuur van Radio Rijnmond* (1998); deze uitgave is verkrijgbaar voor 5 euro bij uitgeverij Weg, Burg. Hoffmannplein 31d, 3071 XC Rotterdam.)

VIJFDE ALTERNATIEVE BOEKENBEURS GENT

De zesde Anarchistische Boekenmarkt in Utrecht (6 november 2004) is nauwelijks voorbij of het is weer tijd voor de *Alternatieve Boekenbeurs* in Gent (België). Deze beurs wordt gehouden op 19 maart 2005 in het cultureel centrum Kraamkinderstraat 2. De toegang is gratis. Meer info: www.aboekenbeurs.be

STEUNFONDS DE AS

In 2004 ontvingen we in totaal 1.428 euro aan donaties, ongeveer gelijk aan het bedrag in 2002 (1.477 euro). In 2003 werd royaler in het Steunfonds De AS gestort en wel een bedrag van 1.665 euro. Vandaar dat we iedere lezer oproepen om in 2005 De AS geldelijk extra te steunen. Stort uw donatie onder vermelding 'Steunfonds' op gironummer 4460315 van De AS in Moerkapelle. Alvast zeer bedankt!

UTOPISME, FEMINISME, VRIJE LIEFDE
De Atalanta-idealen in historisch perspectief

Saskia Poldervaart

1

Toen ik bijna 25 jaar geleden begon te onderzoeken of er in de geschiedenis ook alternatieven zijn bedacht voor het privé-gezin, ging er een geheel nieuwe wereld voor me open. Het bleek dat er, de hele Westerse geschiedenis door, zulke alternatieven niet alleen zijn bedacht, maar ook in praktijk gebracht (hoewel in de ene periode meer dan in de andere). Meestal werden deze alternatieven gepraktiseerd door groepen mensen die gingen samenwonen om hun idealen in hun dagelijks leven toe te passen, om daarmee tevens te protesteren tegen de hypocriete praktijken van de wereld om hen heen. Bijna altijd behoorden de leden van deze groepen tot sociale bewegingen waarin, naast kritiek op het privé-bezit, ook alternatieve ideeën over het huishouden, man-vrouw-verhoudingen en seksualiteit werden geuit en (met meer of minder succes) in praktijk gebracht.
In dit artikel wil ik eerst laten zien hoe ik gepoogd heb greep te krijgen op de overweldigende hoeveelheid alternatieve gemeenschappen die in de loop der tijden heeft bestaan. Daarna zal ik een kort historisch overzicht geven van deze gemeenschappen, zoveel mogelijk toegespitst op hun ideeën over en praktijken van 'vrije liefde'. In het laatste deel wil ik dan de idealen van deze gemeenschappen vergelijken met die van Atalanta zoals deze in De AS *145 naar voren zijn gekomen. Dit artikel is dan ook een enigszins herschreven versie van 'de geschiedenis van de 'vrije liefde'' zoals aangekondigd in De AS 145, p. 2, omdat een vergelijking met Atalanta mij zeer zinnig leek (en ik bovendien wat meer informatie wil verwerken over de huidige andersglobaliseringsbeweging).*

2

Er hebben niet alleen heel veel alternatieve gemeenschappen bestaan, maar er is ook een verwarrende hoeveelheid literatuur en uiteenlopende interpretaties hierover. Daarom wil ik eerst kort aangeven welke auteurs mijn denken over dit onderwerp vooral hebben beïnvloed in de poging te komen tot een soort indeling van al deze gemeenschappen en de sociale bewegingen waarvan ze onderdeel waren en zijn.
Ten eerste de sociale wetenschapper Benjamin Zablocki (1980), die verschillende utopische (of communautaire) periodes in de geschiedenis onderscheidt. Bovendien maakt hij een onderscheid tussen utopische en revolutionaire bewegingen.[1] In utopische bewegingen wordt gezocht naar gemeenschappelijke waarden tussen de groepsleden, om die in het *hier en nu* in praktijk te brengen. Revolutionaire bewegingen wijzen het direct in praktijk brengen van zulke waarden van de hand omdat eerst een algemene vijand overwonnen moet zijn voordat die idealen geleefd kunnen worden. Als beide strategieën worden toegepast, zoals in vele anarchistische bewegingen, dan splitsen deze bewegingen zich vaak (denk bijvoorbeeld aan de Politieke Vleugel van de Kraakbeweging in de jaren tachtig). Daarom is het niet verbazingwekkend dat de alternatieve ideeën over hoe je idealen in

het dagelijks leven toe te passen (ideeën over man-vrouw-verhoudingen, seksualiteit en vrije liefde) meestal uitgewerkt zijn door (al dan niet anarchistische) utopische en niet door revolutionaire bewegingen. Want in laatstgenoemde bewegingen vond - en vindt! - men dat de aandacht voor zulke onderwerpen alleen maar afleidde - en afleidt - van de strijd tegen de vijand.[2]

Anders dan de activistische theoretici van Atalanta gebruik ik echter de term 'utopisch' en niet 'anarchistisch', omdat (veelal vroegere) anarchisten, net als de huidige (socialistische) revolutionairen, het bestrijden van een algemene (klasse-)vijand centraal stelden/stellen voordat er over een prettiger leven in het hier en nu nagedacht kan/mag worden. Het is naar mijn mening dan ook niet voor niets dat in het Atalanta-nummer 'alle revolutionaire retoriek' wordt gewantrouwd (p. 15) en teleurstelling wordt uitgesproken over veel anarchistische klassiekers (p. 19). In het anarchistische deel van de huidige andersglobalistenbeweging daarentegen (waaraan in het Atalanta-nummer opmerkelijk weinig wordt gerefereerd) ontbreekt juist al deze revolutionaire retoriek; deze huidige anarchisten beschouw ik dan ook als utopisch (ik kom daar later nog op terug).

Een tweede inspiratiebron vormde de indeling van Olive Banks (1981) over het feminisme. Omdat ik ook betrokken ben bij 'het' feminisme, zocht ik naar eventuele verbindingen tussen feministische bewegingen en die bewegingen die alternatieve gezinsopvattingen en vrije liefde in praktijk brachten. Banks onderscheidt drie (in plaats van twee zoals gebruikelijk) feministische intellectuele tradities. De eerste is het *verschil-feminisme* (ontstaan vanuit onder meer het christendom), dat als doel heeft het gelijk waarderen van 'vrouwelijke' en 'mannelijke' waarden (gekoppeld aan resp. vrouwen en mannen). In dit feminisme wordt onder meer benadrukt dat het seksuele gedrag van vrouwen (dat zij als natuurlijk gedrag voor vrouwen beschouwden) ook de norm zou moeten zijn voor mannen: ook mannen zouden moeten leren hun seksuele behoeften te beheersen.

Het *gelijkheidsfeminisme* (ontstaan vanuit de Verlichting) gaat uit van het in principe gelijk-zijn van de seksen; de verschillen komen door externe factoren en zouden moeten verdwijnen, zodat sekse er niet meer toe doet. In deze feministische traditie wordt weinig gezegd over seksualiteit, want dat wordt als een privé-kwestie gezien.

Als derde onderscheidt Banks de *socialistisch-feministische traditie,* ontstaan vanuit het utopisch socialisme. Hierin wordt kritiek op het gezin gecombineerd met een aanval op allerlei dualismen (gevoel-verstand; privé-openbaar; huishoudende vrouw-kostwinnende man etc). Dit feminisme, met haar positieve houding ten aanzien van seksualiteit en vrije liefde, is echter altijd in de minderheid geweest in het feminisme.

Mijn derde eye-opener, in dit geval wat betreft alternatieve seksuele praktijken, werd gevormd door de Duitse marxist Karl Kautsky (1895) die in zijn analyse van de ketterse bewegingen in de Middeleeuwen stelde: "Steeds opnieuw werd het toegepaste communisme verbonden met de afschaffing van de gezinsstructuur, waarbij op enkele uitzonderingen na, niet polygamie maar het niet-trouwen werd gekozen, omdat de openbare mening andere oplossingen te sterk veroordeelde."[3] Enerzijds leerde deze opmerking me dat er ook bewe-

gingen hebben bestaan die juist kuisheid voorstonden (hetgeen ook als protesthouding gezien kan worden, bijvoorbeeld de christenanarchistische 'Rein Leven'-beweging rond 1900 en de 'straight edge' filosofie van een deel van de huidige punkers). Anderzijds geeft hij al kort aan hoe sterk vrije seksuele verhoudingen werden veroordeeld.

Hierna geef ik een kort overzicht van de diverse utopische bewegingen in de geschiedenis, waarin ik wil laten zien dat deze bijna allemaal een bepaalde opvatting van feminisme hanteerden en alternatieve opvattingen over gezin en seksualiteit in praktijk poogden te brengen.

3

Zoals gezegd hingen ideeën over vrije liefde veelal samen met maatschappijkritiek en met het verlangen naar een betere maatschappij. Zulke verlangens zijn in sommige tijden meer tot uitdrukking gebracht dan in andere (op schrift gesteld in utopische ontwerpen/theorieën of in praktijk gebracht in utopische bewegingen). Daarom spreekt Zablocki over utopische periodes. De eerste laat hij beginnen rond het begin van de christelijke jaartelling: de Essenen en de eerste christengemeenschappen. In hun protest tegen de Romeinse overheersing leefden de Essenen in gemeenschap van goederen, benadrukten ze hun vredelievendheid en wezen ze handeldrijven af; ze aten gemeenschappelijk, waren vegetariër en hanteerden dezelfde voorschriften voor mannen en vrouwen. Dergelijke idealen ziet men voortdurend terugkomen, tot en met de huidige andersglobalisten.
Ook de eerste christengemeenschappen trachten dergelijke idealen in praktijk te brengen waarbij zij protesteerden tegen de rijkdom van de Farizeeërs (schijnheiligen). In alle utopische gemeenschappen werd geprotesteerd tegen ongebreidelde economische ontwikkelingen. Zo ziet men in de volgende utopische periode (de 12de en 13de eeuw) opnieuw allerlei 'ketterse' groeperingen ontstaan die protesteerden tegen de rijkdom van de kerk en die de christelijke utopie van solidariteit en gelijkheid wilden leven. Veelal werd in deze groepen 'vrije liefde' gepraktiseerd, dat wil zeggen dat men niet trouwde en van partner kon wisselen (opeenvolgende monogamie). Alleen de 'Broeders en Zusters van de Vrije Geest' vormden hierop een uitzondering: zij gingen ervan uit dat niemand elkaars bezit mocht zijn en benadrukten vrije seksuele betrekkingen tussen 'broeders en zusters'.
De kerk heeft, met behulp van de adel, deze groeperingen fel vervolgd (zie bijvoorbeeld de geschiedenis van de Katharen). Ook in de 16de en 17de eeuw (de derde utopische periode) leidde de ontevredenheid met de sociale verhoudingen en de rol die de kerk daarbij speelde, tot utopische bewegingen (de Wederdopers, Levellers, Quackers, Shakers, Hernhutters). Om tot een prettig samenlevende gemeenschap te komen, moest er ook gediscussieerd worden over de betekenis van twee-relaties; men zou kunnen zeggen dat gezinssituaties werden 'gepolitiseerd'. In de ketterse bewegingen leidde dit er meestal toe (zie Kautsky) dat er of celibatair werd geleefd of in zo'n minimale gezinsvorm dat deze het gemeenschapsleven niet verstoorde. Voor het eerst ontstonden in deze tijd ook utopische ontwerpen (Thomas More's Utopia), maar deze humanisten hadden geen connectie met de ketterse bewegingen.

4

In de volgende utopische periode, die van de eerste socialisten (1825-1850) vielen voor het eerst utopische bewegingen en ontwerpen samen: deze socialisten waren zelf actief in bewegingen om hun theorieën te praktiseren. Deze theorieën verschilden aanzienlijk van die van de utopische ontwerpers voor hen: ze schreven geen statische blauwdrukken meer voor een niet-bestaand eiland of een verre toekomst, maar benadrukten dat hun maatschappij-ideaal door sociale bewegingen in praktijk zou moeten worden gebracht die ongetwijfeld hun idealen weer zouden wijzigen. Ook staat bij hen niet meer het abstracte gelijkheidsidee centraal, maar worden de verschillen tussen mensen benadrukt; door gelijke kansen te scheppen zal ieder mens de mogelijkheid krijgen zijn persoonlijkheid te ontwikkelen. Het doel van het socialisme (een term die zij hebben 'uitvonden') was om betere relaties tussen mensen te ontwikkelen. En daarom kwamen liefde, seksueel plezier en gevoel centraal te staan en gaven zij de relaties tussen de seksen evenveel aandacht als die tussen de klassen.

De socialistisch-anarchistische utopist Charles Fourier ging in zijn boeken uitgebreid in op seksualiteit. Om alle vormen van onderdrukking tegen te gaan was het volgens hem noodzakelijk om het verband in te zien tussen economische en emotionele-seksuele onderdrukking en oog te hebben voor de beperktheid en de hypocrisie van het huwelijk. In zijn *De Nieuwe Amoureuze Wereld* (geschreven rond 1818, maar pas gepubliceerd in 1967) werkte Fourier uit hoe de meest uiteenlopende erotische passies bevredigd konden worden terwijl tegelijkertijd sociale integratie in de gemeenschappen werd bevorderd. De eerste vereiste voor zijn 'nieuwe amoureuze wereld' (die hij na vele generaties pas zag verwezenlijkt) was dat erkend zou moeten worden dat de seksuele behoeften van mensen enorm varieerden (hij schreef reeds over homo- en lesbische seksualiteit en vele andere seksuele variëteiten). Een tweede was dat ingezien moest worden dat vrouwen dezelfde seksuele behoeftes hadden als mannen. En de derde was 'het seksuele minimum' (net zoiets als het minimuminkomen waar hij ook voor pleitte): pas als de vrees voor seksuele deprivatie zou zijn verdwenen, zouden mensen vrij zijn om hun volledige seksuele potentieel te ontwikkelen.

Maar in de Fourierische beweging (1830-1850) kwamen Fourier's opvattingen over arbeid centraal te staan en werden zijn seksuele ideeën genegeerd. In de gelijktijdig optredende Saint-Simonistische beweging echter werden theorieën over arbeid, liefde en seksualiteit wel met de praktijk verbonden. Omdat de mannelijk leiders vonden dat de vrouwelijke stem nog nooit was gehoord en mannen niet konden bepalen wat vrouwen wilden, riepen ze vrouwen op zich apart te organiseren.

Zo ontstond een zeer actieve vrouwengroep rond het blad *De Vrije Vrouw* (1832-1834). In dit blad werd heftig gediscussieerd over vrije liefde. Sommigen twijfelden (zouden vrouwen niet de dupe worden van vrije seksuele relaties?), anderen schreven: "We zullen liefhebben zonder hypocrisie en lachen om vooroordelen." De aparte Saint-Simonistische mannengroep ondertussen organiseerde door heel Frankrijk een soort mannenpraatgroepen om te discussiëren over het belang van ge-

voel, liefde, seksualiteit (en reeds over de noodzaak dat mannen ook huishoudelijke arbeid zouden verrichten!). De regering zag dat als een aanval op de openbare orde en sloot, met behulp van politie en het leger, al in 1833 hun grote 'familiehuizen' (een soort communes) en verbood hun bladen. De hierna door hen opgezette grote mannencommune waarin ze zelf alle huishoudelijke taken vervulden (omdat ze wilden weten wat het voor hen, mannen, betekende om deze 'vrouwelijke' taken uit te voeren) trok. veel bezoekers, maar werd ook door de regering tegengewerkt.

5

De volgende utopische periode (1890-1920) viel samen met de eerste feministische golf. Er ontstonden nu allerlei utopische ideeën en praktijken in Engeland, Duitsland, de Verenigde Staten en ook enige groepen in Nederland. Al deze groepen waren verbonden met feminisme en socialisme/anarchisme, maar vormden tegelijkertijd een minderheid in alle drie bewegingen.

In Engeland bestond de *Men and Women's Club* waarin gediscussieerd werd over 'geëmancipeerde vrouwelijkheid' en 'morele mannelijkheid'; als een van de eerste vereisten om de maatschappij te veranderen zagen ze een mentale revolutie in mannen. Toen de club uit elkaar viel (vooral omdat de mannen over dat laatste niet wilden praten), sloten enkele vrouwelijke leden zich aan bij de *Fellowship of the New Life* van Edward Carpenter. De leden van deze *Fellowship* bekritiseerden het huwelijk en sociale conventies en zagen seksualiteit als een belangrijke ontregelende kracht. Tevens pleitten ze voor het oprichten van werk-woongemeenschappen waarin ook mannen het huishoudelijke werk zouden moeten uitvoeren en Carpenter schreef reeds (voorzichtig) over homoseksualiteit.

In Duitland bestond lange tijd het *Verband Fortschrittlicher Frauenvereine* (Verbond van progressieve vrouwenverenigingen), waarin de dubbele seksuele moraal werd uitgedaagd, gepleit werd voor het afschaffen van het huwelijk en voor seksueel plezier, juist voor vrouwen. Ze ondersteunden acties voor legalisering van abortus en afschaffing van criminaliteitswetten rond homoseksualiteit; tevens gaven ze seksuele voorlichting aan arbeidersvrouwen (hetgeen de socialisten omschreven als een 'bourgeois' activiteit).

In de Verenigde Staten bestond van 1910-1920 het *Greenwich Village* feminisme, waarin, net als in Engeland, gestreefd werd naar een nieuwe moraal die mensen zou aanmoedigen hun vaste identiteit op te geven, niet te trouwen, het belang van seksualiteit te erkennen en te spelen met sekserollen en -taken. Tevens was 'the Village' (een wijk in New York) de plaats waar vele lesbiennes samenwoonden. De Villagers (de betrokken mannen noemden zich ook feminist) voelden zich verbonden met het nieuwe socialisme, hadden hun eigen blad, theatergroep, eethuizen en vele discussieclubs (die onder meer bezocht werden door Emma Goldman). Maar na de Russische revolutie werden hun ideeën en praktijken als 'het rode gevaar' beschouwd en dit betekende het einde van de Amerikaanse feministisch-socialistische idealen over vrije liefde.

In Nederland beperkten de toenmalige utopische experimenten zich tot de 'kolonies' (woon- en werkgemeenschappen) van Frederik van Eeden, Margaretha Meyboom (zij is grotendeels on-

bekend, maar haar woongemeenschap duurde 21 jaar) en van de Internationale Broederschap. De oprichters van deze christenanarchistische Broederschap behoorden tot de Rein Leven-beweging die zowel pleitte voor vrije liefde (dat wil zeggen niet-trouwen) als voor beheersing van seksualiteit. Tegelijkertijd werden in de Vrije School die behoorde bij deze kolonie, jongens en meisjes gelijk opgevoed (jongens leerden bijvoorbeeld ook breien), en pleitte men ervoor om 'vrouwelijke' waarden voor iedereen te laten gelden (waarvoor ook de Saint-Simonisten zich al hadden ingezet).

Met deze opvattingen over man-vrouwverhoudingen en seksualiteit ging men verder dan de toenmalige vrouwenbeweging in Nederland. Enkele feministen streden we! tegen de dubbele seksuele moraal en waren actief in de Neo-Malthusiaanse Bond, maar Nederland was in die tijd grotendeels conservatief op seksueel gebied. In *De Vrije Socialist* van Domela Nieuwenhuis werden interessante artikelen gepubliceerd over anarchisme en vrije liefde, maar in de bloemlezing die Domela in 1904 van de artikelen uit dit blad samenstelde, waren juist deze artikelen verdwenen; ook heeft hij altijd de kolonies bestreden, omdat deze zouden afleiden van de strijd voor De Grote Staking.

6

De zestiger jaren (1965-1975) worden meestal als laatste utopische periode beschouwd. Seksualiteit was in deze tijd een heel belangrijk issue; (hetero!)seksualiteit werd gezien als iets goeds, iets dat mensen gelukkiger/opener zou maken en kapitalistische concurrentie zou tegengaan.In de toen ontstane tweede feministische golf werden deze opvattingen over seks echter bekritiseerd, omdat, anders dan in de vorige utopische periodes, de mannelijke studenten- en communeleiders in eerste instantie geen oog hadden voor de ongelijke positie van mannen en vrouwen: vrouwen werden als geëmancipeerd beschouwd als ze veel neukten. Wel waren feministen het eens met de kritiek op het, op consumptie gerichte, gezin: trouwen deed je als feminist niet (ook al werd dat toen nauwelijks 'vrije liefde' genoemd).

Anders dan hun mannelijke medeactivisten met hun kritiek op het gezin, breidden ze hun maatschappijkritiek uit met de taakverdeling *binnen* het gezin. Toen rond 1970 een groot aantal leiders van de studentenbeweging zich tot het marxisme bekeerde, betekende dit het einde van de discussies over seksualiteit en alternatieven voor het gezin. Hoewel veel feministen ook marxistisch georiënteerd waren, trachtten ze het marxisme uit te breiden met feministische thema's als het gezinsleven, reproductie en relaties tussen mensen, uitgedrukt in de leuze: het persoonlijke is politiek. In haar kritiek op de mannelijkheid van de seksuele revolutie neigde het feminisme naar een puriteinse moraal, waarin alle vrouwen alleen van 'vanillesex' zouden houden, ook in lesbische relaties.

Pas in de jaren tachtig, toen in de vrouwenbeweging de verschillen tussen vrouwen werden erkend, ging er een groeiend bewustzijn ontstaan dat ook vrouwen verschillen in hun seksuele behoeften. Er ontstond toen een meer positieve houding tegenover seksualiteit, die samenging met het losser worden van de banden met het marxisme en het belangrijker worden van het anarchisme in het niet-geïnstitutionali-

seerde deel van de vrouwenbeweging. Een meer anarchistische wijze van samenleven was ook al in romanvorm uitgewerkt in de vele 'nieuwe utopieën', ook wel feministische science fiction genoemd, die rond 1970 waren verschenen (van feministes als Ursula Le Guin, Joanna Russ, Marge Piercy e.a.). Hierin ging het niet meer om een ideaal, maar om het tonen van een pluraliteit van alternatieven. Deze nadruk op het tonen van diverse mogelijkheden wordt ook wel de tweede breuk in de utopische traditie genoemd.[4]

7

Door de ophemeling van de 'idealen van de zestigers'[5] (en door de huidige vertrapping van die idealen door neoliberalen en christelijk-conservatieven) is er in de dominante geschiedschrijving weinig oog voor de turbulente veranderingen die de kraakbeweging in de jaren tachtig heeft ondergaan. De gewelddadige confrontaties tussen de anarchistisch georiënteerde krakers en de overheid kregen wel veel media-aandacht, maar niet de interne ontwikkelingen binnen deze beweging. Juist binnen de kraakbeweging ontstond er een grote (mijns inziens utopisch te noemen) subcultuur (voedselcoöperaties, LETS, muziekgroepen, mobiele keukens, eigen onderzoeksgroepen, groepen tegen kernenergie, voor vluchtelingenhulp), evenals allerlei feministische groepen die de mannelijke krakers bekritiseerden op hun gedrag en houding. Sommigen stellen dan ook dat "in geen enkele beweging het feminisme meer invloed had dan in de kraakbeweging" en "dat vooral de mannen zijn veranderd door feministische vrouwen" (Coos Huijsman). De leuze 'het persoonlijke is politiek' werd overgenomen en kreeg steeds meer de betekenis van het toepassen van je idealen in het dagelijkse leven. Naast de feministische invloed, werd ook steeds duidelijker een eenduidige ideologie afgewezen: wat krakersters gemeen hadden was een verlangen naar een 'beter' of 'mooier' leven voor henzelf en anderen. Alle pogingen om een algemeen politiek programma te formuleren, strandden. Freek Kallenberg (2001) concludeert dan ook over de (kraak)beweging: "De gedeelde utopie is verdwenen, maar niet de utopische praktijken."

Hoe staat het met de huidige discussies over vrije liefde? Dit begrip lijkt in de kraakbeweging al decennia lang niet meer voor te komen. Wel bestonden er in de jaren 1980 enkele actieve lesbische en homogroepen binnen deze beweging, die in de jaren 1990 en vooral vanaf 2000 lijken te zijn opgevolgd door allerlei 'queer'activiteiten. Queer staat voor het subversieve verzet tegen conventionele heteroseksuele en gendernormen (en komt daarmee overeen met allerlei postmoderne kritiek op eenduidige identiteiten en op het denken in tegenstellingen). Zo bestaat er al jaren de vaste maandagavond in het kraakcafé Vrankrijk (Amsterdam) voor 'queers, homo-'s, bi's en alle mensen die daar tussen vallen'; is er ook al enige jaren het internationale festival 'Queeruption' dat in juli 2004 in Amsterdam heeft plaatsgevonden; bestaat vanaf 2002 het jaarlijkse door *vrouwen* uit de internationale 'scene' georganiseerde 'Ladyfest'-festival waarin allerlei uitingen van feminisme en (he/ho/queer) seksualiteit worden besproken en via muziek en kunst tot uiting gebracht. En in 2003 organiseerde Eurodusnie (Leiden) het 'genderless festival' om door de stereotypen van de sekserolpatronen heen te

breken en tot 'genderlessness' te komen.
Dit geeft aan dat er sinds ongeveer 2000 weer van alles aan de hand is op het gebied van seksualiteit (en sekse) in 'de' anarchistisch geïnspireerde beweging. Ook in de huidige internationale andersglobaliseringsbeweging spreekt men over queer en worden er de laatste paar jaar tevens weer een aantal aparte feministische activiteiten ondernomen (NextGENDERation; World March of Women, etc.). Zijn we met het anarchistisch geïnspireerde deel van de andersglobaliseringsbeweging weer in een nieuwe utopische periode terecht gekomen, waarin anarchisme-utopisme-feminisme weer samengaan en via queer-activiteiten kritiek wordt gegeven op het heteroseksuele gezinsdenken? In ieder geval lijkt het erop dat 'vrije liefde' van betekenis is veranderd en veel verder gaat dan niet-trouwen en het afwijzen van monogamie. Veel meer gaat het nu om het afwijzen van de eenduidigheid van en tegenstelling tussen de categorieën man-vrouw en de acceptatie van een continuüm hiertussen.

8

In het Atalanta-nummer van *De AS* komen vele ideeën naar voren die mijns inziens bijna allemaal overeenkomen met de hierboven besproken utopische idealen en praktijken. Atalanta pleit voor "netwerken waarin er anarchistiese alternatieven worden bedacht voor alles" (p. 5). Ze stelt: "Ons anarchisme omvat: een andere ekonomie, feminisme, antiracisme, veganisme, geweldloosheid, ekologie, logies denken en vrolijkheid" (p. 6). Behalve de nadruk op 'logies denken' – zie verder – kan je mijns inziens alle andere aspecten terugvinden in de hierboven genoemde utopische bewegingen, al heb ik die vrolijkheid hier niet uitgewerkt (maar dat wordt wel degelijk vaak genoemd in vroegere bewegingen) en al ging het vroeger meer om vegetarisme dan om veganisme, en is antiracisme pas in diverse bewegingen vanaf de jaren tachtig centraal komen te staan.
Atalanta vermeldt dat een van hun doelstellingen is om "de kloof tussen universitaire filosofie en het denken in en rond het dagelijks leven te verkleinen" (p. 9) en dat wordt nadrukkelijk ook nagestreefd door de huidige theoretici van de andersglobaliseringsbeweging (zie bijvoorbeeld het CASA-congres van 1-5 juli 2004 in Amsterdam, waar jonge academische activisten uit verschillende delen van de wereld discussieerden over onder meer de vraag hoe die kloof te overbruggen). Door de feministische invloed op de kraakbeweging, kan een mannelijke kraker stellen: "Politiek begint in het dagelijks leven" en Atalanta spreekt over "het aan de gang gaan in je dagelijks leven" (p. 10) en "verandering van jezelf, van je eigen leven" (p. 14). Ook formuleert zij kritiek op het "vijand-denken" (p. 28) en verhaalt zij van hun utopische project Akigoloké "waar we, zonder ons af te sluiten van de wereld, wilden laten zien dat alles anders kan" (p. 29).
Ook komen de ideeën van Atalanta voor een deel overeen met de tweede breuk in de utopische traditie, waarin het niet meer om een ideaalbeeld gaat maar om de acceptatie van verschillende ideaalbeelden tegelijkertijd. Zo vraagt Atalanta zich af: "Wat heb je aan het begrip waarheid?", "hoe zijn voelen en denken met elkaar verweven?" (p. 9) en stelt zij "dat het gaat om omgaan met grotere en kleinere verschillen van

Anarchisme is voor mij...

mening, om samen te kunnen leven met andersdenkenden" (p. 15). Voor een ander deel verschilt Atalanta echter van het utopisme zoals dat vanaf ongeveer 1985 in de theorievorming van de feministische, kraak- en met name in de latere andersglobalistenbeweging tot uiting komt. Verschillend is Atalanta's nadruk op 'logies denken', op determinisme (in de betekenis "dat alles een oorzaak heeft", p. 25 en "dat alles logies in elkaar zit geeft rust" en dat "het verleden niet te veranderen is" p. 26).

Ik vind deze nadruk vreemd omdat Atalanta wel erkent dat bijvoorbeeld verliefdheid geen biologisch proces is, maar dat het daarbij ook stikt van de conventies (p. 33), maar er kennelijk tegelijk vanuit gaat dat 'logies denken' geen conventies kent, universeel is en voor alle mensen op deze wereld dezelfde betekenis heeft. En dat zij niet inziet dat bijvoorbeeld door een herinterpretatie van de geschiedenis (hetgeen voortdurend gebeurt, zoals in de postkoloniale geschiedenis) de betekenis van dat verleden voortdurend verandert. Ik kan dit alleen begrijpen vanuit haar afkeer van alles wat met postmodern denken te maken heeft en haar vasthouden aan een positieve waardering van de Verlichtingsidealen (zonder de negatieve kanten daarvan te benoemen).

Tot slot wil ik nog graag benadrukken hoe consequent Atalanta haar idealen in haar dagelijkse praktijk tot uiting brengt. Dit kan je zeker niet van alle utopische gemeenschappen en bewegingen zeggen. Want de meeste activisten stelden en stellen wel dat politiek begint in het dagelijks leven, maar vaak zijn ze daarin niet zo consequent, vooral niet als het om de man-vrouw-verhoudingen gaat en het elkaar de ruimte

geven wat betreft seksuele relaties kost veelal pijn en jaloezie (zie ook de titel van dit artikel, al had ik te weinig ruimte om deze worsteling uit te werken). Ik vind het prachtig hoe Atalanta op heldere manier haar idealen uitdraagt en zelf naleeft! Leve Atalanta! Al zouden we botsen wat betreft (ook duidelijk anarchistisch georiënteerde) postmoderne ideeën, ik zou graag aan de anarchismestudies waar zij voor pleit, deelnemen. Nu volg ik 'utopian studies' die al wel bestaan in de vorm van jaarlijkse congressen en zoals ik heb willen aantonen, komen beide studies voor een groot deel overeen.

NOTEN

(1) De andere 'soort' sociale beweging, namelijk die bewegingen die zich via onderhandelingen richten op het partijpolitieke systeem, laat hij buiten beschouwing, hoewel deze vorm van sociale bewegingen door huidige theoretici over sociale bewegingen vaak als belangrijkste worden gezien. In de huidige andersglobalistenbeweging kan met deze driedeling terugvinden: de (utopisch-)anarchistische Doe-het Zelvers, de op onderhandelingen gerichte NGO's en de (revolutionaire) socialisten.

(2) Zo verklaarden de socialisten tijdens het tweede World Social Forum (2002) in Porto Alegre (Brazilië) dat "al dit gepraat over autonomie, radicale democratie en lokale controle reformistische trucjes zijn, geen vervanging voor een arbeidersrevolutie."

(3) Kautsky claimde, net als alle communisten voor en na hem, deze ketterse bewegingen als voorlopers van het communisme, een communisme dat vanaf Marx en Engels de goede kant op was gegaan (en zich dus niet meer met experimenten met andere gezinsvormen bezig hield). De meeste anarchisten claimen deze ketters als 'anarchistisch', en sommige historici claimen deze als 'feministisch' omdat veel ketterse bewegingen een vrouw als leidster hadden. Zonder te willen claimen, schaar ik deze ketterse bewegingen – zie ook verder – onder de noemer utopische bewegingen omdat ze hun idealen in het hier en nu in praktijk wilden brengen.

(4) De eerste breuk trad op in de periode van de eerste socialisten (1825-1850) toen deze de statische ontwerpen van de utopisten voor hen verwierpen en stelden dat de sociale bewegingen utopische idealen altijd weer zouden veranderen; tegelijkertijd echter gingen deze utopisch-socialisten ervan uit dat de toen door hen aangehangen idealen op dat moment voor iedereen golden. In de utopische ontwerpen vanaf 1970 wordt dit universalisme afgewezen en wordt er gespeeld met diverse toekomstmogelijkheden en hun tegenspraken. (Ik beschouw dit als de postmoderne invloed op de utopische traditie – en ook op de kraakbeweging vanaf halverwege de jaren tachtig en op het anarchistische deel van de huidige andersglobalistenbeweging, maar ik weet dat de Atalanta-medewerksters hiervan niets willen horen).

(5) Dit gebeurt ook in het Atalanta-nummer: "Eind jaren zeventig was overigens ook de belangrijkste periode van de hele wereldgeschiedenis, maar de wereld heeft dat nog niet zo door!" (p. 3) en "Er zijn in de geschiedenis ongetwijfeld veel periodes geweest waarin bepaalde bewegingen in een stroomversnelling raakten, maar wat er in een deel van het feminisme rond 1980 gebeurde lijkt niet vaak vertoond" (p. 31). Zelf heb ik helemaal niet de behoefte om het belang van het feminisme van die tijd (die voor mij al begon in 1970) te ondergraven, maar ik wil er wel op wijzen dat zowel socialisten als feministen hetzelfde dachten over de vorige utopische periode (de jaren 1890 werden 'de roerige jaren negentig' genoemd) en dat je dit verlangen om betrokken te zijn bij geheel iets nieuws ook ziet bij de huidige andersglobaliseringsbeweging: "De periode die nu net is begonnen toont een diepe historische breuk die de mythe van de moderniteit doorprikt door het plotselinge opkomen van het concept van onzekerheid" (Aubenas/Benasayag, *Verzet als scheppende kracht*, 2003, p. 29). Dit terwijl de eerste socialisten rond 1830 hun theorieën al beschreven als 'onzekere' wetenschappen.

DE POLITIEKE BETEKENIS VAN CONSUMPTIEDRANG

Thom Holterman

Het 'proletariaat' zoals dat klassiek bestond, is verdwenen, zo heet het. Althans in de westerse wereld. Zijn daar dan geen 'werkers' meer? Zeker wel, maar die zijn door verburgerlijking niet meer te rekenen tot het klassieke 'proletariaat'. Betekent de afwezigheid daarvan dan tevens het einde van het kapitalisme? Zeker niet. De herkenbaarheid daarvan loopt evenwel niet meer langs de tegenstelling *kapitaal/arbeid. Ze doet zich nu vooral voor in het* samenvallen *van kapitaal en consumptie. Niet het* produceren *van waar, maar het* consumeren *ervan is de kurk waarop het kapitalisme drijft. Bij de stimulering van consumptie heerst de waanzin.*

Duidelijk wordt dit laatste verbeeld in de sigarettenreclame. Ik heb hier voor mij de officiële *flyer* van de TT Assen 2004. Hij is zo gevouwen dat een sigarettenmerknaam een aantal keren in beeld verschijnt. Onderaan de *flyer* neemt de uitroep 'roken is dodelijk' een prominente plaats in. Wie rookt werkt aan de bespoediging van zijn dood. De sigarettenreclame richt zich evenwel op de bevordering van de verkoop van rookwaar. De verkoopstimulans die van de bevordering uit gaat, moet uiteindelijk de aandeelhouders van de sigarettenproducent tevreden stellen. Kapitalisme tot de dood erop volgt!

Het is niet de eerste keer dat de samenhang tussen consumptie en kapitalisme onderwerp van discussie is. In sociaal-anarchistische kring van begin vorige eeuw werd in dit verband al verkondigd: 'Drinkende arbeiders denken niet. Denkende arbeiders drinken niet'. Hiermee keerde men zich tegen alcoholconsumptie. Toch is de aandacht voor de samenhang consumptie/kapitalisme lange tijd onderbelicht gebleven. Dat is nu anders door de propaganda voor het idee consu*minderen*. Het is evenwel eind jaren zestig van de vorige eeuw dat de marxistische politicoloog Johannes Agnoli in zijn *De transformatie van de democratie* (Duitse tekst 1967; Nederlandse vertaling Nijmegen 1971) nadrukkelijk op de samenhang en haar politieke betekenis wees. Hij zag de uitkomst van de samenhang namelijk als een nieuwe versie van het oude politieke onderdrukkingsprogramma van het kapitalisme. *Bevrediging van behoeften* wordt in die optiek blootgelegd als activiteit die het voortbestaan van het kapitalisme moet verzekeren.

Agnoli (die vorig jaar overleed) stelt vast dat in de moderne consumptiemaatschappij de welvaart van arbeiders en employees van de industriële en dienstverlenende bedrijven zeker toeneemt. Tegelijk wordt ze ook voortdurend bedreigd. Daarbij merkt hij vervolgens op: "Het stimuleren van de consumptiedrang en een optimale lustbevrediging behoren tendentieel tot het programma. Zij dragen ertoe bij het verlies aan politiek te compenseren en de noodzaak van politiek te verhullen. Dit geldt ondanks de pogingen die periodiek worden ondernomen om conjuncturele moeilijkheden op te lossen door de consumptielust van de massa's

aan beperkingen te onderwerpen" (p. 23:1971). Dat is evenwel niet nieuw, weet ook Agnoli. Integendeel, zo zegt hij: "Het is van oudsher één van de eigenschappen van de burgerlijke maatschappij, en haar staat geweest, kostenstijgingen in de productie, begrotingstekorten, inkrimping van de winstvoet zoveel mogelijk op de massa's af te wentelen" (p. 23:1971).
De bedoelde massa's zijn zeer verschillend van samenstelling, zo kunnen we constateren. Het zijn de werklozen met hun gekorte uitkeringen, de laagst betaalden en gepensioneerden die het leven zonder compensatie duurder zien worden, de vreemdelingen en vluchtelingen die zich in hun bestaan bedreigd weten, het beter betaalde middenkader dat stagnatie in zijn vooruitgang opmerkt... En dit alles terwijl de inkomsten van het 'kapitaal' niet ophouden te groeien.

Wil men de welvaart vasthouden, zo hoorde ik enkele maanden geleden de voorzitter van een werkgeversorganisatie voor de radio zeggen, dan moeten we de 40-urige werkweek weer normaal gaan vinden en men moet zeker vijf vakantiedagen per jaar inleveren. Over wiens welvaart heeft deze werkgeverslakei het dan? Het antwoord op die vraag kunt u zelf wel bedenken. Sinds Agnoli zijn analyse van de consumptiemaatschappij aan het papier toevertrouwde is er niets veranderd. De regering heeft inmiddels de suggestie van werkgeverszijde omarmd.
Het idee van de optimale bevrediging blijkt uitstekend geschikt om de positie van de heersende klasse onaantastbaar te maken en tevredenheid met het politieke systeem te kweken. Dit vereist van het maatschappelijk systeem dat werk wordt gemaakt van de vorming van een consumentenmentaliteit in een cliëntensysteem. Iedereen is inmiddels dan ook 'cliënt', niet alleen van de bakker en melkboer (bestaan die nog?) en van wat voorheen 'staatsbedrijven' waren (gas, water, elektra), maar ook van stadhuisvoorzieningen (paspoort, etc.). Op die 'cliënt' wordt een bombardement van consumptiereclame losgelaten. Het gaat hier om een *buik-georiënteerd systeem.* Alles is gericht op consumptie via het maag-darmkanaal, op het grote 'vreten'. De lijn nu naar collectieve domheid doortrekken, is niet opzienbarend. Want is het niet dom om ten behoeve van het grote 'vreten' de basisvoorwaarden van het bestaan, zoals schone lucht, schoon water en biodiversiteit te vergiftigen en te vernietigen? In die onmetelijke domheid zijn we maatschappelijk gezien bereid om er alles voor neer te slaan en om te halen wat in vele voorgaande eeuwen op zijn gemak is ontstaan en heeft kunnen groeien (oprukkende sahara's door grootschalige ontbossing zijn voorbeelden van de gang van zaken).

Iemand die de waanzin van dit systeem op een intrigerende wijze aan de kaak heeft gesteld is de Franse 'situationist' Guy Debord, in zijn *De spektakelmaatschappij* (Franse tekst 1971; Nederlandse vertaling Baarn, 1976). Hij merkt op: "Als onontbeerlijke opsmuk van de dingen die vandaag de dag worden geproduceerd, als algemene uiteenzetting van de rationaliteit van het systeem, en als hoog ontwikkelde economische sector die rechtstreeks een toenemende hoeveelheid beeldobjecten vormt, is het spektakel de voornaamste productie van de huidige maatschappij" (p. 13:1976).[1]

Vijfentwintig jaar na het verschijnen van Debords tekst kopte *de Volkskrant* op zijn voorpagina van 7 augustus 2001: 'Permanente kermis Nederland barst uit zijn voegen'. Het blijkt dat in de vermaaksindustrie zo'n 40 miljard euro omgaat. De infrastructuur kan dit alles niet aan, zo is herhaaldelijk duidelijk geworden. De ruimtelijke ordening moet aan dit spektakel worden aangepast. De gemiddelde consument blijkt namelijk een kwart van zijn huishoudbudget aan vrijetijdsbesteding uit te geven. Goed voor zo'n 14 miljard euro per jaar is de schatting (De Volkskrant baseerde zich mede op het WRR-rapport *De vrijetijdsindustrie in stad en land*).

'Houd jij ze dom, houd ik ze arm', zo moet de Brabantse fabriekseigenaar tegen de plaatselijke pastoor hebben gezegd, begin vorige eeuw. De zegswijze is het Brabantse landschap allang ontstegen. Ze is op wereldniveau aangeland. Het verzet ertegen tekent zich onder meer af in antiglobalisme en consuminderen.

In zijn brochure over consuminderen, getiteld *Een einde aan overconsumptie* (Eindhoven, 2003), gaat Marius de Geus onder meer in op de relatie tussen consumeren en geluk. Uit psychologische onderzoeken blijkt, zo schrijft hij, dat een grotere ruimte voor consumptie van goederen vanaf een zeker punt niet tot een groter geluksgevoel leidt. Langs een heel andere weg was Guy Debord al tot de overtuiging gekomen dat zo'n geluksgevoel niet kàn ontstaan: het geluk dat uit bevrediging door consumeren moet ontstaan, wordt als het ware ingehaald door het moment van onbevredigdheid in wat er allemaal nog overigens te consumeren valt. Dat laatste wordt er wel door de consumptiereclame ingehamerd. Debord zegt het zo. Het bedrog van de bevrediging moet zichzelf verraden door zichzelf te vervangen. Dit brengt mee dat iedere *nieuwe* leugen van de reclame evenzeer de *bekentenis* is van haar vorige leugen. Denk bijvoorbeeld aan: 'OMO wast nog witter'. In het begin waste OMO gewoon wit. Dat was kennelijk niet waar, want daarna waste het witter en weer later nòg witter. Maar wat is in hemelsnaam witter dan wit? Of wast het helemaal niet zo wit? Met andere woorden: de leugen regeert.

Nu vallen in mijn betoog de stukjes van de puzzel samen. Wie de sociale vrede op het niveau van het politieke stelsel institutionaliseert (de problematiek van de transformatie van de democratie) via de vorming van consumptielust - en dat is waar opeenvolgende regeringen werk van maakten[2] -, kan niet anders dan zich van leugen en bedrog bedienen. Het zijn constituerende elementen van het spektakel. Het maakt de waanzin absorbeerbaar: roken is dodelijk. Het leest als een aansporing tot roken, het is een uitdaging (zoals wildwater kanovaren of met een zweeftoestel van een rots afspringen). Rook toch vooral stevig door, want anders lopen de schatkistinkomsten terug, door de gemiste accijnzen die op tabak worden geheven. Kan het nog gekker?

NOTEN

(1) Zie over Guy Debord en het Internationale Situationisme ook *De AS* 134/135.
(2) Tegen het teruglopen van de consumptie moet worden gewaakt; de consumptie blijft 'steken', er zit geen 'groei' in. Dit heet dan niet goed voor de 'economie', waaraan de regering iets moet doen, bijvoorbeeld met 'stimuleringsmaatregelen'.

OPIUM MET EEN WATERPIJP?

Het westen en de islam door de eeuwen heen

Jan Bervoets

Er zou eens een aflevering van De AS *moeten verschijnen over de islam en de problemen daarover. In zo'n nummer zouden zeker een paar stukken verschijnen die beter zijn dan het mijne. Zo zou er eens dieper ingegaan kunnen worden op stromingen daarbinnen of daardoor geïnspireerd, die zich speciaal keren tegen elke vorm van staatsgezag en elke regeringsvorm namens Allah afwijzen. Maar dat weet ik van horen zeggen. Wat ik hier neer zet zijn een paar visies op hoe de geschiedenis, en vooral de geschiedenis van het Westen de islam heeft beïnvloed.*

Voor mij is in het jaar 2000 het islamitische rijk van het eerste millennium tot de verbeelding gaan spreken, omdat daar vanuit het centrum van de West-Europese beschaving werd opgericht: de universiteit van Cordoba. Daar bestond onder een islamitisch kalifaat een idealistisch soort samenwerkingsverband tussen islamieten, joden en christenen, die ieder het recht hadden hun eigen kerk te bouwen en bovendien hun eigen uitgangspunten te gebruiken voor de gezamenlijke opbouw voor een ideale samenleving. De sjeik Ibn Al Ahrab verklaarde in dat kader dat de in de Koran gepredikte gerechtigheid niet bestond uit het naleven van de van hogerhand voorgeschreven wetten, maar uit de naastenliefde en de solidariteit van waaruit de samenleving diende te worden opgebouwd. Elders in het grote kalifaat, bijvoorbeeld in Perzië leefden er auteurs die uit de Koran de overtuiging hadden gehaald dat feitelijk geen enkele heerser in staat was zijn wetten namens Allah uit te vaardigen, ja dat hij nimmer in staat zou zijn te handelen naar Allah's wil - althans zich daarop te kunnen beroemen. Wat een tegenstelling met de Arabische wereld zoals wij die nu oppervlakkig menen te kennen!

We leren hieruit dat de Koran op allerlei manieren kan worden gelezen en verstaan, De loop van de geschiedenis heeft de Babylonische spraakverwarring rond dit boek alleen maar groter gemaakt.

De eerste reden ligt in de aard van het geschrift zelf. Hierin wordt de Almachtige sprekend opgevoerd, als een heerser, die na allerlei geharrewar over zijn openbaringen aan de joden en vervolgens via Christus en zijn apostelen zo'n zes eeuwen later het nodige moet recht zetten. Hoe almachtig en alwetend hij ook is, hij zal dit moeten doen in het beperkte taalgebied en cultuurkring van degene die hem aanhoort en openbaart en in de context van diens begrensde levenstijd. Een goede uitvoering van zo'n taak is voor mensenbegrippen onvoorstelbaar: iemand van onze tijd zou, als hij via een tijdmachine in het Mekka van ca. 630 zou zijn beland, zelf problemen hebben als hij over zijn eigen beschaving zou vertellen. De onverstaanbaarheid van de Koran moet dan ook althans volgens gelovigen[1] worden verklaard uit de onvolmaaktheid van het menselijke medium.

Het verhaal gaat dat deze openbaring langs dezelfde weg is gegaan als de wij-

ze waarop heden ten dage nog steeds op kleinere schaal openbaringen plaats vinden bij Surinaamse of andere sjamanistische media. De profeet was tijdens dat proces geheel afgesloten van de buitenwereld en zal na het ontwaken uit zijn trance zelf moeten aanhoren wat hij als medium heeft verkondigd. En deze profeet, die uiteindelijk ook nog politicus en volksleider wordt, moet dat dan weer diets maken in de relatief barbaarse omgeving van zijn tijd.

Er zijn weinig islamitische schriftgeleerden, die deze opvatting over de Koran weten te ventileren, maar zij zijn er. Zo is er de Britse schriftgeleerde Anwar Sheikh, die wegens zijn opvattingen een fundamentalistische doodsbedreiging voor zijn broek heeft wegens 'afvalligheid'. Minder radicaal, maar wel gezaghebbend is de Leidse hoogleraar islamistiek Nasr Hamid Aboe Zaid - thans houder van de Erasmusprijs - , die eveneens teruggrijpt op de kennistraditie van het eerste millennium en pleit voor een modernistische interpretatie van de Koran en alle daaraan verbonden overleveringen over Mohammed. Beiden staven hun pleidooien overigens met teksten uit de islamitische traditie.

POLITIEK

Daar komt bij dat de islam, geïdentificeerd met zijn profeet Mohammed van meet af aan een politieke stroming is geweest. In tegenstelling tot de joodse politiek, waar Jahwe slechts aan de bevrijding en de lotgevallen van één volk verbonden was geweest, gaat het hier om de opheffing van alle volkeren en de verovering van de wereld. Deze stroming was succesvol, maar had ook zijn beperkingen: Mohammed, die zijn openbaringen uitsprak, was koopman en zijn leer, gevat in boekwerken, was vooral toegesneden op de handelsstand, die belang had bij vrije reizen zonder door krijgsheren te worden afgeperst. Dit was ook een stand die geletterd was en rekenen kon.

Anders dan de christenen, die in hun kerken met afbeelding een 'bijbel voor de armen' maakten, bleven de analfabeten - de boeren en de slaven - buiten de ware kennis. De islam verbreidde zich in opkomende steden en in kleine handelsgemeenschappen en was vooral aantrekkelijk bij een elite die baat had bij een zeker patriciaat. Dit verklaart wellicht de snelheid van zijn verbreiding en zijn grondslag voor de belangrijkste beschaving van het jaar 1000. Want handel vereiste in die tijd vreedzaamheid en geen krijgsheren. En daarop schijnt Mohammed een antwoord te hebben gegeven door tegenover de krijgszucht van de stammen om hem heen de gerechtigheid aan te bieden.

In de overlevering van Mohammeds leven is sprake van verdrijving uit Mekka, verdediging van zichzelf en zijn familie in de omgeving van Medina, waar hij een militaire overwinning op zijn tegenstanders haalde - althans het leven wist te behouden - en vervolgens Mekka 'veroverde'. Deze verovering wordt ons voorgesteld als een daad van geweldloze weerbaarheid, filmbeelden van de moslimomroep, waarin de intrede in Mekka wordt uitgebeeld, doen denken aan de mars naar Washington door Martin Luther King. Daarbij wordt Mohammed de woorden in de mond gegeven: "Het gaat erom mensen te veroveren, geen muren te bestormen." Andere overleveringen stellen zelfs dat Mohammed na onderhandelingen met afgevaardigden in Mekka besloot te capituleren en op grond van

door zijn tegenstanders gestelde voorwaarden daar terugkeerde; eenmaal daar gevestigd, zou hij door zijn levenswijze en zijn leer en zijn voorbeeld een soort van *Grasswurzelrevulution* hebben veroorzaakt.

Hoe het ook zij, de islam vertegenwoordigde in de periferie van het stabiele Byzantium een boodschap van vreedzaamheid, die in die tijd sterk contrasteerde met de twisten en oorlogen van allerlei warlords. Naast Byzantium kreeg het islamitische rijk, waarvan het centrum zich naar Bagdad verplaatste, het profiel van een superieure beschaving. Onze vaderlandse geschiedenis valt meer samen met het uiteengevallen West-Romeinse rijk. En met uitzondering van wellicht Dorestad kende dat slechts een geschiedenis van onveiligheid door rondtrekkende warlords en stammen. Dat kwam rond het jaar 800 moeizaam tot een samenwerkingsverband onder Karel de Grote, die op dat moment het recht van de sterkste had - in de vorm van een ruw soort feodaliteit. Maar ook onder zijn bewind hebben avonturiers als plunderende Noormannen in het randgebied de overhand. Het zwaardgekletter van de meest ongeletterde Germaanse heren van allerlei slag - daar kon de kanselarij van Karel de Grote weinig aan veranderen - stond in scherp contrast met de geletterde beschaving van de islamitische handelsgeest.

De uitstraling van een bewust nagestreefde politiek van eenheid en gerechtigheid, waarbij ook door een vertoon van uiterlijke eenheid een suggestie van vrede werd gegeven, moet op de heidense of barbaars-christelijke omgeving een grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. In dit verband maakt Bertrand Russel een vergelijking van de vroege islam met het bolsjewisme van 1917.[2] Nog geen eeuw na de verovering van Mekka was de islam gevorderd tot Noord-Afrika en in 711 veroverde het Spanje. Niet met militaire middelen, maar door overreding: de onderhorigen aldaar name afstand van hun feodale heersers, de Vandalen of hun opvolgers, door wie zij alleen maar als een horig deel van het landbezit werden beschouwd. De opmars van de islam werd in oktober 732 door Karel Martel in Poitiers gestuit. De oorzaak daarvan was gelegen in Bagdad, waar de Kalief, die feitelijk geen toestemming had gegeven voor de verovering van het Iberisch schiereiland, de eerste overwinnaars bij hun terugkeer strafte. De Spaanse islam werd aan zijn lot overgelaten en vormde een eigen beschavingskring, die uiteindelijk in 1492 met de val van Granada verdween.

BARBAREN

Onder de islam konden christendom en jodendom voortbestaan. Van de belastingen die door de kalifaten werden geïnd, zijn zelfs kerken en synagogen gebouwd. In het Germaans-Karolingische rijk daarentegen werd de islam even fel buiten de poort gehouden als de natuurgodsdienst van Widukind. De paus van Rome kroonde Karel als keizer, die daarmee het recht had om namens het christelijk geloof het zwaard te voeren. Beide rijken hadden te maken met invallen en infiltraties van barbaren: Bagdad door de Mongolen, Karel de Grote en zijn opvolgers door de invallen van de Noormannen, waarvan de belangrijkste krijgsheren zich over de gehele Europese kust vestigden als graven of hertogen. Het zijn deze barbaarse krijgsheren die uiteindelijk de islamitische beschaving teloor deden

gaan. In de plaats daarvan kwam een ideologie, die als afweer tegen de barbaren dezelfde autoritaire kenmerken aannam.
In 1095 deed paus Urbanus II zijn oproep in Clermond-Ferrant aan de West-Europese christenheid om het heilig graf te Jeruzalem te verdedigen tegen de vernietiging door de islamitische barbaren. Wij weten nu dat deze oproep niet op waarheid is gebaseerd; er bestond vrije toegang naar Jeruzalem, speciaal bevolen door de kalief van Bagdad. Het paste echter wel in de geest van die tijd, waarin een overschot van Germaanse en Noorse krijgsheren de westerse gebieden teisterden en elkaars koninkrijken te lijf gingen, met als hoogtepunt de verovering van Engeland door Willem van Normandië op een koning die zelf ook van Noormannen afstamde.
De leiding van de eerste kruistocht ging uit van de Teutoonse Orde, die tot dan toe vanuit de Oostzee had geprobeerd Rusland te veroveren, maar waaraan ook Godfried van Bouillon deelnam. De bende oefende in Duitsland, op de joodse wijken in Mainz, Spiers en Worms, waar de eerste pogroms in de geschiedenis plaats vonden. Het was een voorproefje op wat er in Palestina dreigde te geschieden. Helaas waren in die tijd de communicatielijnen niet zo snel dat men daarover tijdig werd ingelicht. Dus werd in 1099 door Godfried van Bouillon en de zijnen die door Byzantium en Syrië een spoor van dood en verderf hadden achtergelaten Jeruzalem veroverd. Daar werd een Germaanse vrijstaat gevestigd, die tot 1187 jodenvrij zou blijven. Want de joodse inwoners van de stad hadden de Endlösing van hun ras vergemakkelijkt door zich allen schuil te houden in de synagoge, die dan ook prompt door de Teutonen in brand werd gestoken. De Palestijnse Israëlieten die niet waren afgeslacht, kregen asiel in Bagdad vanwaar ze in 1187 door Saladin zouden worden teruggebracht.
De barbaren waren verslagen, maar Saladin handhaafde de vrije toegang naar de heilige plaatsen voor de christenheid. Door zijn grootmoedigheid en zijn eruditie zou hij ook bij zijn Westerse tegenstanders bewondering en zelfs waardering verwekken, maar juist daardoor slaagde hij er niet in de Franken volledig uit Klein-Azië te verdrijven. Na zijn dood volgde echter een dynastieke familietwist, die ertoe leidde dat beide partijen beurtelings hun bondgenoten zochten bij de Germanen. En zo gebeurde het dat enige decennia later Jeruzalem door de ene partij werd overgeleverd aan de Duitse keizer Frederik Barbarossa, Vervolgens werd het heroverd door de andere partij, die het beloofde aan de Fransen in ruil voor een bondgenootschap tegen zijn tegenstanders.
In 1250 vond in Cairo, dat intussen het machtscentrum van de islam was geworden (Bagdad werd door Djengiz Khan aangevallen) een paleisrevolutie plaats. De heersende sultan werd vermoord door zijn eigen slaven, die als soldaat en lijfwacht bij hem dienden, en de macht werd overgenomen door de Mamelukken. Dit leidde tot een versterking van de islam als doctrine. Vanaf deze tijd - en niet eerder - stond voor de islam jihad gelijk aan heilige oorlog. Vanuit Cairo (Alexandrië) werden de geschriften over het leven van Mohammed en de tradities van de islam gecanoniseerd in 'hadieths' en werden de voorschriften aangescherpt.
Na de machtsovername door de Mame-

lukken zijn er geen kruisridders meer in Klein-Azië geland. Voortaan werd de kennis van de Koran en de daarbij behorende geschriften centraal aangestuurd vanuit Cairo, en al heeft het opperste geestelijke gerechtshof daar niet hetzelfde gezag als voor de roomskatholieken de paus, toch is dit eeuwenlang een gerespecteerd machtscentrum geweest. Voortaan werd steeds meer op de letter gelet, met als gevolg een toenemende orthodoxie, die zich ook wel eens tegen de geest zou keren. De wet (jazeker: de sharia!), volgens de Koran zelf een zaak van afspraken tussen groepen mensen onderling (of zelfs van volkeren in federaal verband) wordt meer en meer ontleend aan voorschriften van Allah, die men uit de Koran of andere gecanoniseerde teksten haalt: voortaan worden tradities tot regels omgesmeed. De islam zal meer en meer gaan lijken op het farizeïsme in het Palestina van Jezus Christus. Vanuit Cairo werden ook de bekeerde Mongolen en andere Aziatische volkeren aangestuurd, die inmiddels Bagdad veroverd hadden en uiteindelijk de kern vormden van wat in de zestiende eeuw en later het Turkse rijk zou zijn.
Het laatste relict van het oude kalifaat, het Spaanse Granada, viel in 1492 in handen van de pas gevormde Spaanse dynastie. Koningin Isabella, die met de veroverde rijkdommen de expeditie van Columbus naar Amerika financierde, organiseerde daarna in strijd met de capitulatiebepalingen - wellicht samen met haar schoonzoon Philips de Schone (landheer der Nederlanden) - de etnische zuivering. Voor de eeuwwisseling waren alle daar nog woonachtige mohammedanen of 'moren' en bovendien alle joden verdreven. Spanjaarden en gedeporteerde Marokkanen en Algerijnen zouden elkaar de gehele zestiende eeuw ter zee bestrijden. En de Turken zouden Zuidoost-Europa veroveren, een blijvend verwoestend spoor door Hongarije trekken en uiteindelijk belanden voor de poorten van Wenen. De geschiedenis van de Balkan en later ook van de vrijheidsstrijd van Griekenland in 1823 kenmerkt zich door slachtpartijen en wreedheden die men ook nog in de afgelopen decennia van de Balkan kent en die de veroveraars en latere heersers kan worden aangerekend.
Niettemin heeft het Osmaanse rijk in de zestiende tot achttiende eeuw ook zijn fellow-travellers gekend, die de Turken hoger achtten dan het eigen regeringsbestel. Onze geuzen in hun strijd tegen de Spaanse heerschappij voerden op hun schepen, die in 1572 op Brielle aanvoeren, een vlag met de halve maan onder de leuze 'liever Turks dan paaps!' Montesquieu stelt in zijn *Lettres Persanes* de islamitische Maatschappij ten voorbeeld aan het Frankrijk dat werd geregeerd door een absolutistisch koning. Dit nam niet weg dat evenals bij de bij de gratie Gods gekroonde koningen van het westen het uiterlijk machtsvertoon ook bij de Osmaanse sultans als het beste bewijs van Allahs zegen werd gezien.

FUNDAMENTALISME

Daar kwam een reactie op, die leidde tot een romantisch soort terugkeer naar het fundament van Mohammed. Op het Arabisch schiereiland. Mohammed ibn Abdul Wahhab predikte in het begin van de achttiende eeuw een leer die naar zijn mening teruggreep op de jaren van Mohammed. Volgens hem staat de wet in de Koran gelijk aan de levensopvattingen die hij toen had gepredikt (althans volgens de ruim 600

jaar later vastgelegde hadieths, JB). Hij zou nimmer voet aan de grond hebben gekregen, als hij niet de bescherming had gekregen van de lokale potentaat Saoed, stamvader van de huidige Saoedi's. En van dit machtige geslacht zou niemand iets hebben vernomen, als indertijd een groep ondernemende Engelse kolonisten het niet nodig had gevonden om het Osmaanse gezag in het zuiden te destabiliseren en Saoed en Wahab vaste voet te geven. Wat ontsproten is uit een verkeerd begrepen streven naar natuurlijke zuiverheid zal door het samengaan met een machtsstrijd van roofridders snel verworden tot eenzelfde soort barbarij als een millennium eerder het dogmatisme van de Karolingers en hun Teutoonse volgelingen, die zich tot verdedigers van de christenheid hadden uitgeroepen.

Dit fundamentalisme heeft in eerste instantie een politieke nederlaag geleden, toen in het begin van de negentiende eeuw de Osmaanse krijgsheer Mehemet Ali een groot gedeelte van het wahabitische gebied brandschatte en afslachtte. Toen in 1918 het Turkse rijk definitief ineenstortte (de Sultan had immers de zijde van de Centralen gekozen en leed dus de nederlaag) kregen de Saoedi's met Engelse steun definitief de macht over het Arabische schiereiland, om daar een feodale heerschappij op theocratische basis te stichten.

Nu bleek de voor de zevende eeuw zo vooruitstrevende en verlichte arbeid van Mohammed een instrument van zwarte reactie. De hervormer Mohammed was een reformist; zijn strijd tegen de barbarij leidde tot compromissen, dus tot concessies. Zo keerde de profeet zich niet tegen de slavernij, aanvaardde hij lijfstraffen en hield hij een standenmaatschappij in stand, waarbij hij overigens als koopman wel bij voer. Slavernij is de economische grondslag gebleven van de islamstaten in Noord-Afrika, en aan het begin van de lange keten van de Hollandse slavenhandel stonden marginale islamitische krijgsheren, die de aan Mohammed toegedichte sharia soms met hun eigen barbaarse machtsmiddelen verrijkte.[3]

In Saoedi-Arabië is deze marginaliteit regel geworden. Daar worden gelovigen die bijvoorbeeld menen dat het Handvest van de Verenigde Naties of de Verklaring van de Rechten van de Mens de ware sharia is, als 'afvalligen' gestraft. Daar verricht de ware gelovige geen industriële arbeid, omdat Allah ooit zijn minachting voor de ploeg zou hebben uitgesproken. Men kan zich daar permitteren gastarbeiders te huren, die op koeliebasis geld kunnen verdienen aan de oliewinning en de daaraan verbonden chemische industrie. Een dergelijke maatschappij kan alleen in stand worden gehouden door een samenwerking met staten en corporaties uit het 'verlichte' Westen, die de familie Saoed (en zijn achterneven Bin Laden) in ruil voor olie van wapens voorziet.

Het is deze stroming in de islam, waartegen anarchisten als Anton Constandse terecht verzet hebben aangetekend. Wanneer in naam van datzelfde fundamentalisme ook nog revolutie gepredikt wordt, is te vrezen dat hieruit alleen maar nieuwe leidertjes zullen ontspruiten, die zichzelf een door god toegewezen deugdzaamheid toekennen als vrijbrief om te heersen over leven en dood. Hun grote voorbeeld is daarbij niet de profeet Mohammed, maar een Westerse heerser geweest: Maximilien Robespierre. Want was hij, de grote roerganger der Verlichting, het niet geweest die op grond van zijn eigen deugdzaamheid

mocht decreteren wie verdacht was of niet? Was hij niet de eerste, die met argumenten in naam van het Volk als vertegenwoordiger van het Openhaar Heil etnische zuiveringen uitvoerde in de Vendée en in de uithoeken van het pas bezette Zuid-Nederland? Zijn inspiratie corrumpeerde niet allen het staatssocialisme, maar ook allerlei nationalistische stromingen in Europa. Maar ook in het uiteenvallende Osmaanse rijk, met als gevolg de reeksen van massaslachtingen die men zich meende te kunnen veroorloven.

Wanneer ik zelf zoek naar een politieke boodschap in de Koran, zoals Mohammed dat zou hebben gewild, dan is dat vermoedelijk om te ontdekken dat in onze tijd een politieke macht volgens de huidige staatsopvattingen en met de huidige bewapening onverenigbaar is met de door de Koran gepredikte gerechtigheid. Waarschijnlijk evolueerde de islamitische negerleider Malcolm X zich onder invloed van zijn pelgrimstocht naar Mekka in die richting, toen hij door de meer fundamentalistische aanhangers van Elija Mohammed werd vermoord. En waarschijnlijk werd hij daardoor de enige échte martelaar van de Jihad[4] uit de twintigste eeuw.

Zijn er nog andere perspectieven voor een discussie met de islam over de strijd tegen het staatsgezag? Vlak na de onafhankelijkheidsverklaring heeft Arthur Lehning kennis gemaakt met de denkbeelden van Mohammed Hatta, een streng gelovig islamiet met een eigen orthodoxie, die zich bezig heeft gehouden met de constitutie van de Republik Indonesia, de grootste islamstaat ter wereld. Zijn opvatting, en wellicht ook die van de veel voorzichtiger Wahid was dat de Republik Indonesia zich wegens zijn etnische verscheidenheid zou moeten ontwikkelen tot een samenwerkingsverband van verschillende etnische eenheden, waarin Lehning het federalisme van Bakoenin herkende. Hatta heeft zijn zin niet gekregen, noch bij Sukarno, noch bij diens gewelddadiger opvolger Suharto. En ook Wahid is weggewerkt door lieden die een andere opvatting van de islam hadden.

Van andere anarchisten die in de islamgebieden perspectieven zagen voor de strijd tegen de staat is Daniel Guérin wel de bekendste. In zijn eerste drukken van *L'Anarchisme* zag hij in de gemeenschappen van de Algerijnse dorpen tijdens de onafhankelijkheidsstrijd aanzetten tot collectivisatie van het grond- en goederenbezit, dat men baseerde op de islam. Dit zou een samenleving kunnen zijn die zich zou keren tegen de centralistische staat en kunnen leiden tot het federalisme, waar ook Albert Camus voor pleitte. Zijn visie op de Algerijnse kwestie was echter pessimistischer, omdat hij in de islam voornamelijk fundamentalistische verblinding vreesde.[5] Een vrees, die hij indringend verwoorde in zijn verhaal 'De renegaat' in *Koninkrijk en Ballingschap*, waarin een door woestijnbewoners gevangen missionaris tot 'jihad'-strijder verwordt.

Misschien kan men de Koran het beste waarderen als een tijdgebonden poging tot schepping van een utopie van vrede en gerechtigheid, die minstens een half millennium stand heeft gehouden. En dat in de ontwikkeling van de maatschappelijke verhoudingen hetzelfde lot heeft ondergaan als de boodschap van christelijke naastenliefde.

NOTEN

(1) Over God als projectie van de mens, uitvoerig beschreven in onder meer Bakoenins *God en de staat*, hoef ik hier verder niet in te gaan. – (2) Tariq Ali, p. 24 haalt aan, omdat "both were practical, social, unspiritual, concerned to win the empire in the world". – (3) Tariq Ali vertelt dat de Koran in het Arabisch moest worden gelezen en van buiten geleerd zonder dat men de Arabische taal kende. Voor de meeste agrarische Pakistani heeft de taal van de Koran ongeveer dezelfde betekenis als het latijn van de katholieke misgebeden die indertijd elke misdienaar (nu circa vijfde groep basisschool) van buiten had moeten leren. Zo komt het dat bepaalde Afrikaanse schriftgeleerden (?) met zekerheid weten te vertellen dat vrouwenbesnijdenis in de Koran wordt voorgeschreven. Ook van de Talibaan kent nagenoeg niemand een vertaalde tekst van de Koran. – (4) Jihad wordt vaak ten onrechte vertaald als 'heilige oorlog'. Feitelijk wordt bedoeld een bijzondere (creatieve of sociale) inspanning voor de samenleving, die mede daardoor tot verbreiding van het geloof kan leiden, waarbij wel in de laatste plaats aan krijgshandelingen wordt gedacht. – (5) Zie over Camus *De AS* 86, *De AS* 132 en *De AS* 133.

LITERATUUR

Nasr Hamid Aboe Zaid, *Vernieuwing in het Islamitisch denken* (Amsterdam 1996) is een verzameling van zijn Egyptische artikelen, waarvoor hij als 'afvallige' was aangeklaagd en gedwongen tot echtscheiding. Het hoogste hof van Alexandrië sprak hem hiervoor vrij.
Hazrit Mirza Bashir-Ud-Din Hahmud Ahmat, *Ahmadiyat of the true Islam* (Rabwah, Pakistan 1959) geeft een samenvatting van de visie van de 'profeet' Ahmad, die een modernistische stroming in Pakistan vertegenwoordigt.
In zijn traditie bekritiseert Hazrat Mirza Tahir Ahmad, *Murder in the name of Allah* (Cambridge 1989) het wahabitisme en het staatkundige fundamentalisme aan de hand van de Koran en de Hadith.
Tariq Ali, *The clash of fundamentalisms, crusades, jihads and modernity* (Londen/New York 1993) is een historisch overzicht van het vooral recente 'ontaardings'proces van de islam en een indrukwekkende analyse van de opkomst van het fundamentalisme.
Daniel Guérin, *L'Anarchisme*, (Gallimard, Parijs 1966). In de Nederlandse vertaling (Het anarchisme) van latere datum is het laatste hoofdstuk herzien en handelt het over de perspectieven van de meirevolte van 1968.
Amin Maalouf, *'Rovers, Christenhonden, Vrouwenschenners', de Kruistochten in Arabische kronieken* (Utrecht/Antwerpen 1992, derde druk), is het vermaarde historische boekwerk dat onze visie op de kruistochten heeft veranderd.

BURQA

vervolg van pag. 37

beschouwd worden en dat kan averechts uitpakken. Het begon vorig jaar met het spatje ketchup dat op het mantelpakje van minister Verdonk terechtkwam, een actie die bestraft werd alsof het een aanslag betrof. Voor bedreiging van bewindslieden worden door het Openbaar Ministerie nu zelfs wetsartikelen uit de kast getrokken die tot gevangenisstraffen van twintig jaar zouden kunnen leiden.

De politicoloog Herman van Gunsteren wijst erop dat een relatief vrije samenleving niet alleen door vijanden van buitenaf, door moslimextremisten vernietigd kan worden. "De gezagdragers in Nederland zijn hard op weg met antiterreurmaatregelen onze liberale democratie onderuit te halen. Het bestrijden van moslimterreur wordt dan zoiets als de duivel uitdrijven met Beëlzebub. (...) Angst is de smeerolie van staatstirannie. Stalin noemde al zijn vijanden terroristen."

GOD, VADERLAND, REVOLUTIE

Eerste Wereldoorlog en anarchisten in Nederland

Dick de Winter

1

Ik ben natuurlijk veel te jong om de Eerste Wereldoorlog werkelijk te hebben meegemaakt. Wat mijn eerste herinnering aan die Grote Oorlog was? Het bureau van mijn vader. Als kind vond ik daar een boekje met foto's van de meest verschrikkelijke verwondingen van soldaten. Ik weet nog goed dat ik bang was om er naar te kijken. Huiveringwekkend. Weer later zag ik schimmige filmbeelden van soldaten die letterlijk en ook psychisch verrotten in de koude en blubberige loopgraven van Ieper tot Verdun. Ook zag ik Duitse soldaten zingend de trein naar het front in stappen. Lagen gruwel en vrolijke uitbundigheid zo dicht bij elkaar? Nadat ik scherper leerde onderscheiden, begreep ik beter de woorden van de anarchosyndicalist Albert de Jong in Buiten de Perken[1]*: "Miljoenen jonge mannen die elkaar als toeristen vriendschappelijk hebben begroet en geholpen, hebben elkaar als opgejaagde beesten voor de materiële belangen van de heersers vermoord."*

In november 1918 deed Troelstra, de leider van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), aan het einde van de Eerste Wereldoorlog een oproep tot revolutie. Hij meende dat op dat moment de tijd rijp was voor veranderingen. De beginnende revolutie in Duitsland zou volgens hem bij onze grens geen halt houden. Troelstra baseerde zijn beslissing mede op de situatie in de krijgsmacht. Enige weken daarvoor waren soldaten van de legerplaats de Harskamp, op de Veluwe, aan het muiten geslagen nadat de verloven waren ingetrokken. De barakken waren in vlammen opgegaan. Officieren waren door de manschappen met scherp op de vlucht gejaagd. De opperbevelhebber van het leger generaal Snijders werd ontslagen. Schatte Troelstra de situatie goed in? Vormden het leger en de vloot werkelijk revolutionaire factoren? Was de krijgsmacht nog betrouwbaar voor de staat?

Ron Bom en Theunis Stelling analyseren het moreel van soldaten en matrozen (ook in Nederlands-Indië) in hun lijvige dissertatie *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14 - '18*. Zij onderzoeken ook de invloed van de toenmalige linkse politieke stromingen. Zowel sociaal-democraten, communisten, anarchisten en christensocialisten als leden van de revolutionaire vakcentrale - het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) - waarvan ook anarchisten lid waren, allen hielden zich bezig met het vraagstuk 'militarisme'. Sommigen waren voorstander van dienstweigering. Weer anderen probeerden de militairen aan te zetten tot het oprichten van soldatenorganisaties en in de laatste jaren naar Russisch voorbeeld tot het stichten van soldatenraden. Welke ontwikkelingen deden zich in de maatschappij en in het leger voor tijdens de periode 1914-1918? Wat is de rol van de soldaten en matrozen daarbij geweest? Hoe dachten anarchistische groeperingen over het leger? Lukte het anarchistische soldaten en

matrozen een zekere machtspositie opbouwen in het leger? En zo ja, hoe groot was hun invloed?

2

Nederland bleef buiten de oorlog. Uit angst dat een gedeeltelijke mobilisatie een Duitse overrompeling zou uitlokken, werd in Nederland tweehonderdduizend man permanent gemobiliseerd. Daar zou door grote delen van de bevolking, zowel politiek-economisch als sociaal-psychisch, een hoge prijs voor betaald worden.
De Duitse militaire staf was wel geschrokken van die totale mobilisatie. Maar dan alleen in het begin. Want het moet toch snel tot de Centralen zijn doorgedrongen dat zowel het moreel, de gevechtskracht als de voorbereiding van de troepen slecht waren. De neutraliteit is daarom meer te danken aan het feit dat de strijdende partijen in de latere jaren geen noodzaak meer zagen Nederland bij de gevechtshandelingen te betrekken. Was Nederland wel zo 'neutraal'? Zowel de Centralen (onder meer Duitsland en Oostenrijk-Hongarije) als de Entente (onder meer Engeland, Frankrijk en Rusland) hebben geprobeerd Nederland aan hun kant te krijgen. Bang geworden deed de regering begin 1917 concessies aan de Duitse regering. Ze kocht in feite de neutraliteit af met een geheime niet-aanvalsbelofte. Die afkoop hield wel in dat de Nederlandse binnenscheepvaart ingeschakeld moest worden bij de doorvoer van zand en grind. In enorme hoeveelheden waren die nodig bij de productie van beton. Daarmee negeerde de Nederlandse regering economische afspraken die de Entente met hen wilde maken. De Entente nam wraak door beslag te leggen op Nederlandse scheepsruimte. Daarmee werd de aanvoer van voedingsmiddelen en grondstoffen overzee lamgelegd.
Nederland werd door de Entente steeds meer als een Duitse vazal gezien. Kranten als *De Standaard* en *De Tijd*, en in mindere mate de *NRC* en het *Algemeen Handelsblad*, stonden welwillend tegenover de Centralen. Naarmate de oorlog vorderde manifesteerde zich in het land een toenemende anti-Entente stemming. Onder hoge militairen was Duitsland populair vanwege de strakke discipline in de militaire organisatie. Opperbevelhebber Snijders van het Nederlandse leger was er daar één van. Bladen als *De Telegraaf* en *De Amsterdammer* waren pro-Entente.
Sociaal-economisch waren de effecten van de mobilisatie desastreus. Door economische strafmaatregelen van zowel de Entente als de Centralen tierde de zwarthandel hier welig. De Nederlandse regering trad daartegen niet hard op. Het aantal miljonairs verdubbelde bijna. Levensmiddelen werden schaars en de prijzen stegen tot grote hoogte. De bevolking kampte met tekorten. Gedurende de gehele oorlog heerste er een aanzienlijke levensmiddelenschaarste die naarmate de oorlog duurde steeds nijpender werd.
In het algemeen steeg ook de werkloosheid. Zeker in de jaren 1914 en 1915. Na een korte opleving in 1916 trad weer spoedig een terugval in. Werklozen die niet georganiseerd waren in een vakbond, kwamen er niet best af. Zij moesten het doen met een karige uitkering die versterkt werd door het Koninklijk Nationaal Steuncomité (KNS). Gemobiliseerden die eerst nog een loon verdienden ontvingen dat niet meer.
Mensen die hun werk konden behouden, leden ook onder de crisis. De stij-

ging van de reële lonen en inkomens werd volledig te niet gedaan door de gestegen prijzen. Onrust en demonstraties tegen de schaarste en de duurte waren het logisch gevolg. Soldaten kwamen weinig te weten over relletjes en opstootjes. De kranten - de linkse pers uitgezonderd – schreven niet of nauwelijks over de rellen, of als muiterij aangeduide gebeurtenissen.

Die tweedeling Centralen/Entente deed zich ook in het socialistische kamp voor. Zo verwachtte de leider van de sociaal-democraten Troelstra veel van de Duitse socialisten, terwijl sociaal-democraat Franc van der Goes en het duo Wijnkoop/Van Ravensteyn van de Sociaal-Democratische Partij (SDP/later na 1918 Communistische Partij Holland) zich voor de Entente uitspraken. Natuurlijk was dit een wrijfpunt dat tot commotie onder de leden leidde. In Nederland hebben de anarchisten, leden van het NAS - waarvan anarchisten lid waren -, antimilitaristen en leden van de SDP zich principieel tegenover militarisme en mobilisatie opgesteld. Honderden weigerden in de Eerste Wereldoorlog individueel militaire dienst. Het was een vorm van directe actie, een niet-parlementair strijdmiddel tegen het kapitalisme opgevat als een aanval op de militaristische staat. Slechts enkelen uit de anarchistische rijen kozen met Kropotkin, de Franse anarchist Jean Grave en Christiaan Cornelissen partij voor de geallieerden.[2]

3

De geest in het leger was niet best. Het aantal klachten onder de Nederlandse soldaten was groot. Er heerste moedeloosheid. De slechter wordende voedseltoestand leidde tot diefstal, de Spaanse griepepidemie zaaide dood en verderf. De geneeskundige verzorging was onvoldoende, de huisvesting van de soldaten vaak bedroevend slecht. Er was sprake van stijgende criminaliteit, alcoholmisbruik en prostitutiebezoek. Soldaten verlieten te pas en te onpas de dienst of weigerden bevelen op te volgen. Steeds meer merkten de autoriteiten dat de Nederlandse soldaat zich door de langdurige mobilisatie steeds verder begon te verwijderen van de normen en waarden van het eigen traditionele burgermilieu. Daardoor kwamen soldaten sneller en gemakkelijker in verzet. Mede daardoor ook kwam het tot een escalatie in 1918, in de Harskamp-kazerne.

Opmerkelijk is dat in vele gevallen de actievoerders uit de Noordelijke provincies kwamen. Het lijkt er sterk op dat hoe verder soldaten van huis gelegerd waren des te eerder zij verzet pleegden. Voor de Noordelijke provincies zullen zeker ook ervaringen en tradities van de socialistische arbeidersbeweging (denk aan F. Domela Nieuwenhuis!) hebben meegespeeld.

Wat deed de legerleiding aan deze lang onderschatte structurele problematiek? Ze trachtte met militaire tehuizen en eigen activiteiten op haar manier het tij te keren, maar was daar steeds minder succesvol in. Alles bij elkaar waren de getroffen maatregelen onvoldoende om de ontevredenheid in het leger weg te nemen. In november 1918, veel te laat natuurlijk, werd een commissie ingesteld die klachten moest onderzoeken. De ingestelde commissie was meer geboren uit angst voor onbetrouwbaarheid van de troepen op dat moment. De militaire autoriteiten wilden coûte que coûte de mobilisatie in stand houden. De soldaten wilden maar één ding: naar huis.

4

De meeste Nederlanders waren ervan overtuigd dat de mobilisatie Nederland buiten de oorlog had gehouden, maar enthousiast was men niet. De oorlog werd eerder als 'een monsterlijke absurditeit' afgedaan. In de Tweede Kamer hadden zowel de regeringspartijen als de oppositiepartijen, rechts en links, unaniem ingestemd met de kredieten voor de mobilisatie. De sociaal-democraten schaarden zich als één man achter de regering. Van klassenstrijd wilden de sociaal-democraten, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en de vakbeweging, het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (NVV), niet horen. De nationale gedachte overheerste volgens Troelstra - de leider van de sociaal-democraten - de nationale geschillen. Met rechts werd de zogenaamde 'godsvrede' getekend. Niet verwonderlijk, want het Troelstraiaans politiek concept droeg al van het begin af aan het risico in zich van integratie binnen de sociale orde.[3] In 1902 was de bereidheid uitgesproken het vaderland in geval van oorlog te verdedigen en in 1911 had Troelstra de landsverdediging zelfs als plicht aanvaard. Toen zijn zoon in 1914 zich als vrijwilliger (!) aanmeldde bij het regiment grenadiers in Den Haag had de SDAP-leider de daad bij het woord gevoegd en zijn zoon zelf naar de commandant begeleid.

Ook internationaal had de sociaal-democratie met de Tweede Internationale ernstig politiek gezichtsverlies geleden. De sociaal-democratische Internationale was tijdens de Eerste Wereldoorlog uit elkaar gevallen. Er was afgesproken dat bij het uitbreken van een oorlog deze zo lang mogelijk moest worden tegen gehouden. Mocht toch een conflict uitbreken, dan zou de strijd moeten uitmonden in een omverwerping van het kapitalisme. Daar was niks van terecht gekomen. Zonder uitzondering hadden sociaal-democraten in de landen die oorlog voerden, vóór de oorlogskredieten gestemd.

Vooral de groeperingen in Nederland links van de sociaal-democratie wilden een sterke anti-oorlogsbeweging opbouwen. Hoe konden anarchisten en andere antimilitaristen erin slagen de bevolking mee te krijgen in hun protesten tegen kapitalisme en imperialisme? Welke parolen moesten ze gebruiken om massa-aanhang te verwerven? Moest er wel steun komen voor beroepssoldaten? Had een soldaat een vaderland? Moest dat verdedigd worden? En wat moest men aan met een door de sociaal-democraten en liberalen voorgestaan volksleger? Een zogenaamd gedemocratiseerd leger waarbij het oude reactionaire aan de hogere klassen gebonden officierscorps vervangen was door een geprofessionaliseerd officierscorps met de nadruk op specialisatie, kennis en planning? Anarchisten waren daar faliekant tegen, terwijl SDP-ers en sociaal-democraten die opheffing tussen kazerne en maatschappij juist toejuichten. Anarchisten konden geen enkel begrip opbrengen voor 'moordenaars van mindere rang'. En ze konden de soldaten ook niet zien als 'arbeiders in uniform'. Anarchisten wilden juist voorkomen dat soldaten en matrozen 'schik in hun baantje' kregen. Bovendien, ook niet onbelangrijk: hoe verhoudt het idee van een volksleger zich tot het uitgangspunt van ontwapening en internationalisme? Moest het parool zijn: 'de wapens hier!', dus met gebruik van geweld, of moest het zijn: 'de wapens neer!'? Over al deze thema's werd

door anarchisten, antimilitaristen, sociaal-democraten en leden van SDP en NAS verschillend gedacht.

5

Het verzet tegen de sociale en militair politiek van de regering werd vanaf 1914 vooral georganiseerd door een samenwerkingsverband, de Samenwerkende Arbeiders-Vereenigingen (SAV). Het SAV bestond uit anarchisten, christensocialisten en revolutionair-socialisten. De belangrijkste organisaties die richting gaven aan de strijd tegen de oorlog en zijn gevolgen waren het NAS en de SDP. Het NAS hield als revolutionaire vakcentrale, in tegenstelling tot het NVV, vast aan de gedachte dat de strijd van de vakbeweging als klassenstrijd gevoerd moest worden. Ze kwam dan ook net als de SDP openlijk uit voor het socialistisch einddoel. Daadwerkelijke en massale actie was daarbij onontbeerlijk.[4] Vanaf het begin van de oorlog werden door de SAV protestbijeenkomsten en vergaderingen georganiseerd. Ook werd een 'Landelijk Agitatiecomité tegen de Oorlog' in het leven geroepen. In 1916 werd de SAV omgezet in het LRSC, het Landelijk Revolutionair Socialistisch Comité, waarin vooral de SDP domineerde.[5]
De radicale groeperingen binnen SAV en LRSC waren klein en verdeeld. Vooral de politiek van de sociaal-democraten werd aangevallen. De godsvrede verbood elke wezenlijke bestrijding van de kapitalistische staat en de imperialistische oorlog. Zo werd de levensmiddelenpolitiek van de regering waar de bevolking ernstig onder te lijden had, door de sociaal-democraten gesteund. De christensocialist Bart de Ligt voelde haarscherp aan waar het hen werkelijk om te doen was. De sociaal-democraten wilden in de Tweede Kamer "met de zogenaamde christelijke partijen op het onwaardigst onderhandelen over algemeen kiesrecht en onderwijs".[6]

In Nederland zouden met het uitbreken van de oorlog de verschillende ideeën en werkwijzen binnen de te onderscheiden anarchistische stromingen, op de proef worden gesteld. Binnen het anarchisme bestonden er bijvoorbeeld stromingen rond de bladen van Ferdinand Domela Nieuwenhuis (*De Vrije Socialist* -'Geen man en geen cent voor het militarisme') en Gerhard Rijnders (*Naar de Vrijheid*). Sommige (individualistische) anarchisten van die groepen gingen over tot het plegen van (bom)aanslagen. Vooral in Amsterdam waren verschillende anarchistische wijkgroepen actief.
Christenanarchisten, verenigd in de Bond van Christen-Socialisten (BvCS), keerden zich tegen dit anarchisme-van-de-daad. Ze weigerden dienst op persoonlijke gronden. Bij hun anti-kapitalisme speelde 'het gevoel' de boventoon. De tegenstelling kapitalisme/socialisme werd vooral opgevat als een strijd tussen bruut egoïsme aan de ene kant en liefde en broederschap aan de andere kant. De bekende christensocialist Bart de Ligt stond een actieve geweldloosheid voor ogen, geen weerloosheid.[7] De Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV) daarentegen keerde zich net als de sociaalanarchisten in principe niet tegen revolutionair geweld. Als strijdmiddelen verdedigden zij massale dienstweigering, massale werkstaking en economische boycot.

Vastgeklonken aan de godsvrede bevorderden de sociaal-democraten van

SDAP en NVV in 1914 het oprichten van sociaal-democratische soldatenclubs niet. Toen die er desondanks toch kwamen zag de SDAP daar toch het nut wel van in. De volksvertegenwoordigers gebruikten de grieven die de soldaten spuiden en die in *Het Volk* werden afgedrukt, om in de Kamer vragen te stellen en voorstellen te doen. Nooit heeft het als consequentie gehad dat de mobilisatiedoelstellingen van de regering ter discussie werden gesteld.

De SDAP en het NVV mikten op electorale groei en parlementaire hervormingen. Die strategie mocht niet in gevaar worden gebracht. Daarom is het dan ook nooit tot een formele band tussen die sociaal-democratische soldatenclubs en de SDAP gekomen. Na de oorlog wist de leiding van de sociaal-democratische Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen (BvND) dan ook niet hoe snel ze zich moest opheffen!

Anarchisten en antimilitaristen in Nederland hadden altijd de overtuiging dat de arbeiders in uniform de oorlog door massale weigering zouden kunnen verhinderen. Mocht die onverhoopt toch uitbreken dan zou deze worden omgezet in een burgeroorlog tegen het kapitalistische bestel. Dat gebeurde niet. De strijd tegen de mobilisatie sloeg bij de bevolking minder aan omdat zij de mobilisatie beschouwde als het middel om het land buiten de oorlog te houden. Dat was ook de opvatting van veel soldaten. Zij hoopten net als de sociaal-democraten slechts dat het leger gedeeltelijk gedemobiliseerd zou worden.

Anarchisten, antimilitaristen en leden van het NAS en de SDP richten hun activiteiten ook op het leger. Hun antimilitaristisch idee van volledige demobilisatie was echter te radicaal. Dat was een belangrijke reden voor de geringe omvang van de onafhankelijke mobilisatieclubs die ontstonden en die slechts een geringe invloed konden uitoefenen. Deze onafhankelijke mobilisatieclubs hadden het moeilijk. Van alle opgerichte onafhankelijke mobilisatieclubs sprongen die van Leiden en Tilburg er duidelijk uit. Het waren de grootste broeinesten volgens de militaire autoriteiten. Daarom kregen die de meeste aandacht. Infiltratie van de militaire autoriteiten en politie heeft de ondergang van de clubs zeker bespoedigd. Maar dat kwam ook door het naïeve gedrag van de clubs zelf. Van geheimhouding van de plannen was geen sprake. Rivaliserende sociaal-democratische clubs zaten de onafhankelijke clubs ook dwars. En actieve leden van de onafhankelijke clubs werden veelvuldig overgeplaatst. Bovendien werden de revolutionaire bladen verboden. De uiteindelijke ondergang van de clubs was dan ook onafwendbaar. Na enige maanden kwam het werk al stil te liggen.

6

Na het echec van de onafhankelijke mobilisatieclubs zag men in dat nieuwe vormen van revolutionair antimilitarisme ontwikkeld moesten worden. In 1915 wisten anarchisten en antimilitaristen nieuwe succesvolle agitatiemogelijkheden te vinden. Het verzet tegen de oorlog kristalliseerde toen uit rond het zogenaamde *Dienstweigeringsmanifest.* Dat manifest was ontstaan door een initiatief van een aantal antimilitaristische predikanten. De bekende emerituspredikant dr. L.A. Bähler had het ontworpen. Hij plaatste 'nationalistische heldhaftigheid der weerbaarheid' duidelijk tegenover 'Christelijke heldhaftigheid der weerloosheid'. Bart de Ligt heeft ervoor geijverd dat dit manifest niet al-

leen voor diegenen die zich op het standpunt van 'weerloosheid' stelden aanvaardbaar was. Ook diegenen die zich op morele gronden tegen imperialisme en militarisme keerden, zoals Henriëtte Roland Holst en Enka moesten mee kunnen doen, vond hij. In het uiteindelijke manifest met 178 ondertekenaars van diverse politieke pluimage, werd daarom verder gegaan dan een 'christelijk-absolutistisch afwijzen van elk geweld'. Het ging erom dat *deze* oorlog werd afgewezen. Het manifest werd een groot succes. Duizenden manifesten en vlugschriften werden verspreid. Er ontstond zelfs nog een Landelijke Organisatie van Onderteekenaars van het Dienstweigeringsmanifest.[8]

Onder de jongeren tekende zich een meerderheid af die sympathiek stond tegenover individuele dienstweigering. Met dienstweigeren haalde je toen grote problemen op de hals. Het recht op dienstweigeren was nog niet bij wet geregeld. De weigeraar kon tot maximaal tien maanden gevangenisstraf veroordeeld worden. Was hij gehuwd, dan kregen vrouw (en kinderen) geen enkele militaire vergoeding meer! Je kon dan alleen terugvallen op een kleine uitkering op grond van de Armenwet van 1912. Massale dienstweigering bleek daarom praktisch onhaalbaar. De leiding van de SDP was tegen dienstweigeren. Die bleef ijveren voor een volksleger, voor werken onder de soldaten, maar kon het dienstweigeren dat vooral onder de jongeren populair was niet negeren. Jeugdorganisaties, overtuigd dat de Tweede Internationale 'verrot (...), ijdel en leeg was', gaven aanzetten tot een nieuwe Internationale.[9] Een minderheid van de jongeren bleef overtuigd van de noodzaak om onder de soldaten te werken. Het waren vooral bootwerkers, ex-marinematrozen, metaalarbeiders en losse werklieden - merendeels sociaalanarchistisch en lid van het NAS - die soldaten wilden aanzetten tot directe actie en agitatie. Het leger moest onbetrouwbaar gemaakt worden. Morele bezwaren tegen het gebruik van geweld werden opzij gezet.

Tot aan het uitbreken van het aardappeloproer in juli 1917 gaapte er een grote kloof tussen de opvattingen van anarchisten en het bewustzijn van de meeste arbeiders en soldaten. Voorheen waren de leuzen van revolutie en antimilitarisme te abstract. Na juli 1917 sloten de leuzen, parolen en pamfletten echter steeds meer aan bij de concrete situatie. Na het aardappeloproer van juli 1917, waarbij vooral vrouwen actief waren, groeide in het anarchistisch milieu het besef dat meer aandacht besteed moest worden aan het soldatenwerk. De staat van beleg, de militarisering van de maatschappij nam steeds grovere vormen aan. Bijeenkomsten werden verboden en de vrijheid van vergadering en drukpers werd ingeperkt. De bevolking ervoer meer en meer dat de sociaal-democraten 'aan de ander kant van de barricaden' stonden, steeds vaker bleken soldaten bereid tot een vorm van verzet over te gaan.

7

Gedurende 1917 en 1918 bleven anarchisten het militarisme aan de kaak stellen. In diverse bladen als *De Vrije Socialist* en *De Wapens Neder* werd fel tegen het militarisme geageerd. Ook nu weerspiegelden zich de verschillende opvattingen van de diverse anarchistische stromingen in de bijdragen. Anarchisten bleven pogingen doen het leger onbetrouwbaar te maken en soldatenorga-

nisaties op te richten. De dreigende legerinzet bij de toenemende sociale onrust, zoals bij de staking van de artillerie-inrichting de Hembrug, droeg hiertoe bij. Bovendien begon de radenbe- weging in Rusland ook in Nederland navolging te krijgen. Anarchisten begonnen arbeiders- en soldatenraden, zogenaamde Arsolraden, ook wel soldaten en arbeidersraden (SAR) genoemd, te stichten. De Amsterdamse Vereeniging voor Anti-Militaristische Propaganda nam daartoe het initiatief, maar echt vlotten wilde het in het begin niet. Deze Arsolraden stonden los van de tribunistische (verwijzend naar het SDP-orgaan *De Tribune*) soldatenraden van de SDP die verbonden waren met het Landelijk Revolutionair Socialistisch Comité (LRSC) waarvan Gerard Vanter, de vader van volksschrijver Gerard Reve, de promotor was. Er is nog wel geprobeerd die twee revolutionaire soldatenbewegingen met elkaar te laten samenwerken. Dat mislukte.

De belangrijkste oorzaak was dat de anarchisten zich niet wensten te schikken onder de dominante invloed van de SDP in het LRSC. Door de revolutionaire ontwikkelingen in Rusland was het aanzien van de revolutionairen gestegen en daarmee ook dat van de SDP. Die had nu grote invloed in het LRSC. Voor een deel van de anarchisten zou de afkeer van staatsgezag en leiders alleen maar groter worden. De ontwikkelingen in Rusland en de rol van de radicale sociaal-democraten onder leiding van Lenin en Trotski, konden na een aanvankelijk enthousiasme al snel rekenen op meer kritische commentaren.

Eigenlijk was er ook geen sprake van door soldaten gekozen organen zoals in Rusland en Duitsland, maar eerder van geheime comités verspreid over een tiental plaatsen. In totaal waren wellicht een paar honderd man, burgers en soldaten, lid van de clubs. De voornamelijk Amsterdamse activisten waren concreet bezig met het verzamelen van wapens, fabriceren van bommen en het plannen van acties. De autoriteiten waren via infiltratie al snel op de hoogte van de anarchistische plannenmakerij. Ze boden zelfs de helpende hand bij de levering van wapens!

De in het leven geroepen soldaten- en arbeidersraden bleven beperkt in omvang. Soldaten bleken minder geneigd zich aan te sluiten bij een organisatie. Deze toenemend desinteresse trof ook de anarchisten die in vergelijking met de andere stromingen toch al een minderheid vormden. Ook bleek dat de onderdrukking van de sociaal-democratische soldatenorganisaties vanaf midden 1915 minder werd. Dit als gevolg van het feit dat in de Kamer was vastgesteld dat de repressie niet de sociaal-democratische soldatenclubs moest treffen maar alleen de radicale soldatenclubs. Het werken onder soldaten bleek voor een deel van de jongeren ook niet vol te houden. Gebrek aan steun onder de soldaten zelf deed menigeen gedesillusioneerd het bijltje erbij neergooien. De soldatenraden hadden dan ook geen bemoeienis met de rellen en muiterijen die eind oktober 1918 uitbraken.

8

De Eerste Wereldoorlog was nog niet voorbij of een golf van revolutionaire woelingen ging over Europa. Revolutionaire bewegingen in Duitsland en Oostenrijk, maar vooral ook die in Rusland, oefenden grote invloed uit op het politieke denken in Europa. De politieke situatie was instabiel. Er heersten gevoelens van angst en onzekerheid. De

Duitse keizer was naar Nederland gevlucht. Op 11 november 1918 werd door de regering snel overgegaan tot demobilisatie. In ons land was sprake van een schokwerking. Sommige machthebbers waren zo geïmponeerd door datgene wat zich in het buitenland afspeelde dat ze er bij voorbaat in schenen te berusten dat de macht zou worden overgenomen. Door de ontstane revolutieangst waren zowel de ondernemers als de regering bereid concessies te doen waarvan ook de militaire belangenorganisaties wisten te profiteren.

De lange duur van de mobilisatie had het leger niet sterker gemaakt, eerder zwakker en onbetrouwbaar. Duidelijk is dat het soldatenverzet nooit die omvang heeft gehad en die rol heeft kunnen spelen zoals in Rusland en Duitsland. Een revolutionaire massapartij die steun had kunnen bieden, was er niet. Van enige massa-aanhang was geen sprake. Een revolutionaire situatie in het leger was afwezig. Zeker in het landleger. De autoriteiten hebben steeds de linkse krachten onder het militaire personeel, ook de anarchistische soldatenraden, schromelijk overschat. Ontwapening van de oorlogsschepen in Den Helder door de marineleiding zegt meer over de gevoelde angst dan over de noodzaak daartoe.

Wél grepen de anarchisten de soldatenopstand in de Harskamp eind oktober 1918 aan als agitatiemiddel. Na de demobilisatie op 11 november werd nog geprobeerd de soldatenraden nieuw leven in te blazen. Op 13 november vond nog een massameeting plaats waar Domela Nieuwenhuis sprak. Zeker vierhonderd soldaten en matrozen, waaronder Arsol-leden, trokken daarna op naar de cavaleriekazerne in Amsterdam. Met een bijl werd getracht het hek open te slaan. Er werd geschoten en er vielen drie doden. Een Arsol-lid wierp nog een handgranaat, maar die ging niet af. De geïnfiltreerde inlichtingendienst was zo vriendelijk geweest een ongeladen projectiel te leveren!

Ook probeerden anarchisten door het formeren van Rode Gardes zich te verdedigen tegen paramilitaire organisaties als de Burgerwachten die her en der actief waren. Maar de tegenwerking van de autoriteiten was groot. De Centrale Inlichtingendienst werd nu uitgebreid. De anarchistische soldaten en arbeidersraden zouden spoedig opgaan in andere organisaties. In 1919 werd op initiatief van het NAS nog wel een Bond van Gedemobiliseerden opgericht die korte tijd vooral in Amsterdam sterk was.Maar deze beweging zou snel verlopen. Ook de opgerichte raden en Rode Gardes verdwenen daarna snel. Na 1919 had soldatenwerk amper prioriteit. Wél bleven onder de bevolking pacifistische en antimilitaristische gevoelens bestaan. Anarchisten bleven daar op inspelen.

De invloed van de sociaal-democraten aan het eind van de mobilisatietijd was minimaal. Vast staat dat de sociaal-democratische soldatenorganisaties al te sterk geïntegreerd waren in de politieke structuur van de parlementaire democratie. De sociaal-democratische Bond van Nederlandse Dienstplichtigen (BvND) schotelde Troelstra een veel te optimistisch beeld voor van de situatie. Zeker als we de al afgekondigde demobilisatie daarbij betrekken! Wat betreft het landleger vergiste Troelstra zich dus in de verhoudingen. Bij de marine lag dat iets anders. De Bond van Minder Marine Personeel, die onder invloed van Henk Sneevliet in Nederlands Indië een radicalere koers had

gevolgd, was invloedrijker, maar ook hier was nooit sprake van de wil om revolutie te maken. Troelstra had ook te weinig oog gehad voor de ontstane (mentale) scheiding in de oorlogsjaren tussen burger en militair. Van grote verwarring onder de militaire en politieke elite was ook al geen sprake. Er had slechts een korte tijd verwarring geheerst onder het establishment toen een klein deel van de krijgsmacht niet bereid bleek de regering te steunen.
En de soldaten? Die ging het niet om revolutie maar om verlof. Voorbereiding en coördinatie van revolutionair handelen was er niet. Troelstra wenste in november 1918 wél zijn eigen strak geleide omwenteling. Hij wilde welbewust ontwikkelingen in eigen hand houden en op geen enkele wijze te maken hebben met tribunistische of anarchistische raden waardoor hij misschien wel het initiatief zou verspelen. De conclusie moet dan ook zijn dat Troelstra's revolutiepoging meer een 'operette-poging' was. Op 10 en 11 november 1918 hadden Troelstra en de leiding van de BvND zich door een oprisping van oude sentimenten uit de vroege sociaaldemocratie laten leiden. De mislukking was totaal. Troelstra werd politiek terzijde geschoven. In het verlengde van 'de sociaaldemocratisering'[10] van voor de Eerste Wereldoorlog zouden de rechtse krachten van de SDAP in de persoon van Vliegen en Schaper het heft nu definitief in handen nemen.
In dit boeiende proefschrift presenteren Ron Blom en Theunis Stelling een indrukwekkende hoeveelheid feiten. Geen ingewikkelde theoretische modellen. Tijdens de promotieplechtigheid was daar wel kritiek op. Maar de promovendi leggen hun resultaten wél langs het 'muiterijschema' van Elihu Rose, het 'marineschema' van Richard Georg Plaschka en het 'revolutieschema' van Lenin. Dat leidt tot boeiende analyses. Vast staat dat beide promovendi met hun bronnenonderzoek een indrukwekkende vloer hebben gelegd voor verder onderzoek. Met een bewonderenswaardige ijver hebben zij door heel Nederland onbekende historische feiten weten op te diepen uit vergeten brochures, dagboeken en militaire, politie- en gemeentearchieven. De dissertatie is helder geschreven en bevat veel interessante afbeeldingen. Kortom, een waardevol boek.

Ron Blom en Theunis Stelling, *'Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18;* Aspekt, Soesterberg 2004; 1117 pag., geïllustreerd; 45 euro.

NOTEN

(1) Albert de Jong, 'Fragmenten uit mijn leven (18)', in: *Buiten de perken*, no. 28, april 1963, p.27 – (2) Ibidem; Albert de Jong, 'Fragmenten uit mijn leven' (25), in: *Buiten de perken*, no. 36, december 1963, p. 22 – (3) Henny Buiting, *Richtingenstrijd en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland*, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1989, p. 154 – (4) Henk Sneevliet, *De daad nu*, Uitgave NAS, november 1932, p. 3-16 – (5) Jan Erik Burger, *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*, Van Gennep, Amsterdam, 1983 – (6) Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christensocialisme van Bart de Ligt*, Ten Have, Baarn 1994, p. 239 – (7) Ibidem, p. 230-234 – (8) Ibidem, p.197-215 – (9) Herman Gorter, *Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie*, Uitgave J.J. Bos, Amsterdam 1920, p. 112 – (10) Ton Geurtsen, *Sociaal-democratie in Nederland. Een geschiedenis van verloren illusies*, Papieren Tijger/Rode Emma, Amsterdam 1994, p. 21-22, 197-210.

LEWIS MUMFORD EN DE SYNTHESE DER BESCHAVINGEN

Roger Jacobs

1

Onlangs stootte ik op een Franstalig boekje met de titel Les transformations de l'homme. *Het bleek om de Franse vertaling te gaan van* The transformations of man *van de hand van de Amerikaanse maatschappijcriticus Lewis Mumford (1895-1990). Tijdens zijn lang en productief leven publiceerde Mumford meer dan 25 boeken over architectuur, de stad, amerikanistiek, cultuurgeschiedenis en techniek. Werken als* Technics and civilization *(1934),* The city in history *(1961) en* The myth of the machine *(deel I, 1967 en deel II, 1970) werden algemeen als grensverleggend beschouwd en hadden een grote invloed op een hele reeks libertair denkende intellectuele voortrekkers van de sociale bewegingen uit de zestiger en zeventiger jaren (Illich, Schumacher, Marcuse, Bookchin, Roszak, enzovoort). Geen van zijn boeken werd echter ooit in het Nederlands vertaald, wel verschenen er na zijn dood twee goede, zij het partiële, Nederlandstalige inleidingen tot Mumfords gedachtegoed (Achterhuis, 1992 en Melle, 1994). Met het boekje The transformations of man (1956) sloot Mumford het eerste deel van zijn schrijverscarrière af en legde hij de basis van zijn latere, geradicaliseerde maar ook zwartgalliger maatschappijkritiek.*

In Transformations geeft hij een kernachtige psycho-sociale karakterisering van de diverse, historische beschavingstypes die de wereld tot nog toe gekend heeft en hij eindigt met de stelling dat de mensheid opnieuw voor een beslissende (beschavings)keuze staat. Het plan voor het boek had hij in een recordtempo van drie weken op papier gezet en aanvankelijk was hij uitgesproken enthousiast over zijn eigen geesteskind. Volgens zijn biograaf Donald Miller noemde hij het zelfs "een alternatief voor (de toentertijd toonaangevende historicus) Toynbee in zakformaat" en "één van de meest lucide, misschien wel hét briljantste overzicht van de menselijke geschiedenis dat ik - of iemand anders - tot nu toe geschreven heb".

Toen hij aan de eindredactie begon sloeg Mumfords stemming echter radicaal om. In juli 1955 liet hij aan een vriend weten: "Nu lijkt het me een vreselijk knoeiwerk te zijn en ik heb maar een kleine aanmoediging nodig om het hele manuscript in de prullenmand te doen verdwijnen" (Miller, 1989, 455). Op mij heeft het boekje in ieder geval een beklijvende indruk gemaakt en ik wil graag de blijvende relevantie van Mumfords ideeën voor de hedendaagse beschavingscrisis aan de orde stellen.

2

Lewis Mumford werd in 1895 geboren in het New Yorkse stadsdeel Queens en hij groeide op in Manhattan. Als kind verkende hij aan de hand van zijn Duitse grootvader zijn geboortestad en ook als adolescent maakte hij er een gewoonte van om zijn stedelijke omgeving op een geplande wijze te exploreren. Zijn autobiografie uit 1982 vangt dan ook aan met de memorabele zin: 'I was a child of the city'. De stad (en de architectuur) werd één van zijn favorie-

te studiethema's en hij zou er nooit voor terugschrikken destructieve stadsrenovatieprojecten (ten dienste van onder meer almachtige Koning Auto) aan de kaak te stellen. Inspiratie putte hij daarbij uit zijn vroege contacten met de controversiële Schotse socioloog Patrick Geddes (1854-1932) die hem herhaaldelijk aanbood zijn persoonlijk secretaris te worden en naar wie hij ook zijn in 1944 gesneuvelde zoon genoemd had.

Geddes was grondlegger van een nieuwe sociologische discipline, de 'civics', een praktische en experimentele wetenschap gericht op het verbeteren van het leven in de stad. Hij wilde verwaarloosde stadswijken op een kleinschalige wijze renoveren, aansluitend op de wensen en behoeften van de plaatselijke bewoners: zijn 'conservative surgery' die het nieuwe probeerde te integreren in het reeds bestaande was een alternatief voor de modernistische grootschalige kaalslag die de historisch gegroeide identiteit van een plaats vernietigde (Keulartz, 1995, 65-66).

Geddes, en in zijn kielzog Mumford, waren ook voorstanders van de door de Engelsman Ebenezer Howard gepropageerde 'tuinstad' waarbij nieuwe kleinschalige stedelijke centra gebouwd werden die nauw verworteld lagen in hun landelijke omgeving. Deze evolutie werd volgens Mumford bevorderd door wat hij in zijn boek Technics and Civilization (1934) de 'neotechnische revolutie' genoemd had, gebaseerd op de nieuwe energiebronnen elektriciteit en aardolie. Dit schiep uitgebreide transport- en communicatiemogelijkheden die een verregaande industriële decentralisatie toelieten. Mumford liet zich in zijn ideeën over decentralisatie en de verzoening tussen stad en platteland uitdrukkelijk inspireren door het denken van Peter Kropotkin: in 1917 gaf hij zijn eerste openbare lezing in het lokaal van het anarchistische Ferrer Gezelschap in de wijk Harlem rond het thema 'Kropotkin en de filosofie van het regionalisme' (Miller, 1989, 98).

Terwijl veel van zijn eertijds anarchistische vrienden na de Russische revolutie communist zouden worden bleef Mumford tot op hoge leeftijd Kropotkin als één van de markantste persoonlijkheden van de moderne tijd beschouwen (naast figuren als Albert Schweitzer, Geddes, Emerson en Goethe) (Mumford, 1956, 249). Alhoewel Mumford New York in 1936 zou verlaten voor het landelijke Amenia (100 mijl buiten de stad) - als zelfbedruipende 'man of letters' waren isolement/concentratie/studie- en schrijfdiscipline immers kwesties van economische levensnoodzaak - zou hij zich in woord en daad blijven verzetten tegen de in zijn ogen destructieve urbanisatieprojecten die ten koste gingen van de vormgeving van de stad door haar eigen inwoners. In 1961 verscheen het monumentale, geëngageerde en nog steeds zeer lezenswaardige boek *The city in history.*

Mumfords verhuizing van stad naar platteland viel in grote lijnen samen met zijn geleidelijke evolutie van een optimistische naar een pessimistische beschavingskritiek. In 1934 kwam zijn baanbrekend werk Technics and Civilization uit waarin het ontstaan van de machine-beschaving, het industriële tijdvak, geschetst wordt tegen een zeer brede culturele achtergrond.

Hij introduceerde met dit boek een originele chronologie van de technologische ontwikkeling: het 'eotechnische' tijdvak tussen de 10de en 18de eeuw (met water als energiebron en hout als grondstof), gevolgd door het 'paleo-

technische' tijdvak tussen 1750 en 1870 (steenkool en ijzer) en tenslotte het 'neotechnische' tijdvak vanaf 1875 (aardolie/elektriciteit en nieuwe metaallegeringen). In de neotechniek zag Mumford kansen liggen voor een nieuwe, mens- en natuurvriendelijke ontwikkeling in de lijn van Kropotkins *Fields, factories and workshops* (1898). Enkele jaren later, in 1938, verscheen *The culture of the cities* dat grotendeels complementair is aan het boek uit 1934. Hierin schetst hij het langdurige erosie- en vervalproces van de kleinschalige, evenwichtige, gedecentraliseerde middeleeuwse stadscultuur die plaats moet maken voor de parasitaire en onderdrukkende 'megalopolis'. Dankzij de nieuwe technische mogelijkheden en originele ideeën van mensen als Geddes en Howard hoopte hij echter dat deze levensvijandige tendensen nog gekeerd konden worden. Zijn biograaf schrijft: "De tuinstadbeweging moest één van de eerste sociale uitdagingen van de heersende groei-ideologie van het Westen worden, en zou de weg vrijmaken voor een nieuw tijdperk van stedelijke en landelijke 'resettlement', van grenzen aan de groei en van ecologisch evenwicht" (Miller, 1989, 206).

De boeken uit 1934 en 1938 maakten deel uit van een 'Renewal of life'-serie die in 1944 en 1951 nog aangevuld werd met twee andere delen: *The condition of man* en *The conduct of life.* Daarin wilde hij aan de hand van de desintegratie van het Romeinse Rijk en de spirituele werderopstanding via het christendom laten zien dat elke diepgaande culturele revolutie ook een radicale zelfverandering veronderstelt.

De vele tragische maatschappelijke, politieke en persoonlijke gebeurtenissen die plaatsvonden tussen het verschijnen van het eerste en het laatste boek van de Renewal-serie kleurden Mumfords toekomstvisie echter steeds donkerder. The transformations of man, geschreven tussen de zomers van 1954 en 1955, kan dan ook beschouwd worden als een scharnierboek waarin de aanzetten geformuleerd worden van een onheilsprofetie die in haar volle omvang geopenbaard zou worden in zijn magnum opus *The myth of the machine.* Vanaf de tweede helft van de vijftiger jaren werkte Mumford een analogie uit tussen de maatschappelijke machinerie van de vroegste klassieke beschavingen (waarvan de grootse verwezenlijkingen het resultaat waren van de inschakeling van de massa's in meedogenloze disciplineringsapparaten) en de hedendaagse industriële samenleving waarvan de rijkdom het resultaat is van een koppeling van de mensen aan elkaar en aan werktuigen.

De macht van de aldus tot standgebrachte 'megamachine' is gebouwd op de onmacht van de erin opgesloten mensen die blind zijn geworden (gemaakt?) voor hun eigen vermogen tot creativiteit, zelfsturing en zelfverandering. Ullrich Melle benadrukt dat volgens Mumford deze macht van de 'grote machine' berust op een mythe. "Volgens deze mythe is de grote machine het resultaat van een aantal wetenschappelijke, technische, economische en politieke ontwikkelingen en factoren over dewelke de mens geen macht heeft en die hij door zijn individueel leven niet wezenlijk kan beïnvloeden. Een opstand tegen de grote machine is daarom ook naïef en zinloos. Een leven zonder de grote machine is ondenkbaar en trouwens ook onwenselijk. De grote machine is immers een zegen voor de mensheid. Buiten de grote machine

heersen er slechts ellende, primitiviteit en barbarij" (Melle, 1994, 98).

Het is deze mythe van onoverwinnelijkheid en onontbeerlijkheid die volgens Mumford ontmanteld moet worden om uit de gevangenis van de technocratie te breken. In de herfstjaren van zijn leven vergeleek Mumford zich graag met de Oudtestamentische profeet Jona die de ondergang van de zondige stad Ninivé verkondigde en er ook van overtuigd was dat God deze profetie zou laten uitkomen. Maar de inwoners kozen eieren voor hun geld, ze deden boete en bekeerden zich zodat God hun stad spaarde. Jona voelde zich voor schut gesteld door God.

Ook Mumford beschouwde zijn geschriften als een soort morele appèls die de mensen ertoe moesten aanzetten om bewuste keuzes te maken om hun leven (en dus ook de menselijke toekomst) op een nieuw spoor te zetten. Tegen zijn vrouw Sophia pleegde Mumford vaak te zeggen dat hij gelukkig zou sterven als op zijn grafsteen zou kunnen gebeiteld worden: "Hier ligt een absolute dwaas. Geen van de verschrikkelijke dingen die hij tegen zijn zin voorspelde, is ooit uitgekomen" (Achterhuis, 1992, 212-213).

3

Als geëngageerd maatschappijtheoreticus is Lewis Mumford steeds een onafhankelijke koers blijven varen: hij werd daarom ook wel eens de laatste publieke intellectueel van Amerika genoemd. Zijn intellectuele bagage sprokkelde hij in zijn jeugd op eigen houtje bij elkaar. Ondanks gastdocentschappen aan verschillende universiteiten hield hij zich steeds verre van de academische 'scholenstrijd'. Dit had voor gevolg dat hij niet steeds au serieux genomen werd door het intellectuele establishment, anderzijds liet dit hem ook toe de reeds vermelde profetische toon aan te slaan. Mumford was een 'generalist', het tegenovergestelde van een vakidioot, die zich weinig aantrok van de grenzen van vakdisciplines en daarbij kon putten uit zijn encyclopedisch kennisreservoir dat hij met veel volharding en zelfdiscipline gedurende meer dan een halve eeuw wist op te bouwen.

Ook op politiek vlak hield hij zich verre van partijpolitieke twisten. In de crisisperiode van de jaren dertig, toen veel Amerikaanse intellectuelen bekoord werden door het communisme, sprak Mumford zich uit voor een niet-leninistisch 'basiscommunisme' en een 'groene republiek'. Hij wordt dan ook wel eens een modernistische eco-socialist genoemd (Melle, 1994, 97). Modernistisch omdat hij een positieve houding bleef aannemen tegenover de wetenschappelijke en technologische vooruitgang, zolang deze de 'artistieke' behoeften van de mens niet verdrong. Nooit heeft hij de aandrang gevoeld om, zoals de romantici, zijn toevlucht te zoeken in een geïdealiseerd pre-industrieel verleden.

Het ecologisch karakter van zijn denken blijkt uit het feit dat hij wetenschap, techniek en kapitalisme, dat wil zeggen productie en consumptie, nooit als doelen op zichzelf beschouwde, maar als instrumenten van het menselijk leven en ontplooiing. Zijn socialisme stond voor het streven om een gedecentraliseerd, gepland (op lokaal niveau) en efficiënt productieapparaat tot stand te brengen ter bevrediging van de menselijke basisbehoeften. De arbeidstijd moest zo veel mogelijk ingekort worden zodat tijd en energie vrij zou komen voor zelfbepaalde creatieve en sociale activiteiten. Reeds in de jaren voor

de Tweede Wereldoorlog sprak hij zich uit voor een basisinkomen.
Omdat zijn maatschappijkritiek gebaseerd was op Amerikaanse idealen en tradities en hij de oorzaken van de beschavingscrisis eerder zocht op bewustzijnsniveau, beschouwden leidende marxistische intellectuelen hem als een typische vertegenwoordiger van het Amerikaanse middenklasse-radicalisme. Tevergeefs zoekt men bij Mumford naar een analyse van economische machtsverhoudingen, de klassenstrijd of een politieke strategie gericht op het veroveren van de macht. Ook al is hij niet vies van het woord 'revolutie', dan nog lijkt hij er iets totaal anders onder te verstaan dan de partijcommunisten. "Het verschil tussen de vooroorlogse socialisten en diegenen onder ons die het overleefden zonder hun zinnen erbij te verliezen", zo schreef hij in 1925 aan een vriend, "is dat zij, in wezen, aanstuurden op een opstand die de macht van de ene klasse aan de andere zou overdragen, terwijl wij een revolutionaire sociale verandering willen bewerkstelligen die een oppervlakkige en minderwaardige levenswijze wil vervangen door een totaal ander leven. Een opstand komt neer op het veranderen van de spelregels, een revolutie wil een totaal nieuw spel introduceren" (Miller, 1989, 254).

4

Het meningsverschil met Karl Marx zit heel diep en gaat terug op diens mensopvatting. In zijn boek *De Duitse ideologie* schreef Marx: "Men kan de mensen van de dieren onderscheiden door het bewustzijn, de godsdienst, of door wat men maar wil. Zelf beginnen zij zich maar van de dieren te onderscheiden, zodra zij hun bestaansmiddelen gaan produceren, een stap die door hun lichamelijke constitutie is geconditioneerd. Door hun bestaansmiddelen te produceren, produceren de mensen indirect hun materiële leven zelf" (Marx, 1972, 21). Deze mensopvatting ligt aan de basis van een materialistische geschiedenisopvatting waarin het technische instrumentarium, de werktuigen en de productiemiddelen een doorslaggevende rol spelen.
Mumfords kritiek op deze mensopvatting is voornamelijk gebaseerd op twee argumenten. Enerzijds verwijt hij de verdedigers van de 'homo faber'-thesis (die trouwens niet enkel Marx aanhing maar ook liberale denkers als Benjamin Franklin en de Franse filosoof Emile Bergson) dat zij menselijke eigenschappen die typisch zijn voor het industriële tijdvak terugprojecteren naar de vroegste geschiedenis van de mensheid. Het feit dat techniek en natuuroverheersing zulk een belangrijke rol gaan spelen vanaf de 18de eeuw laat ons niet toe om deze denkwereld toe te schrijven aan een eeuwige menselijke natuur.
Anderzijds meent Mumford dat paleontologen onbewust op het verkeerde spoor gezet werden door het feit dat vooral de technische artefacten, vervaardigd uit duurzame materialen, de tand des tijds overleefd hebben. Daaruit kon gemakkelijk het misleidende beeld gecreëerd worden van een behoeftige mensheid geobsedeerd door het streven om te overleven in een vijandige en vrekkige natuurlijke omgeving. Bekende antropologen, zoals Marshall Sahlins, beweren daarentegen dat de primitieve samenlevingen overvloedsamenlevingen waren waarin relatief weinig tijd en energie gestoken werd in economische activiteiten.
Tegenover dat eenzijdige technisch-eco-

nomische beeld van de mens en zijn geschiedenis poneert Mumford een alternatieve visie op de mens als zijnde in de eerste plaats een creatief, 'artistiek', zin- en betekenisgevend en daarbij vooral zichzelf ontdekkend en ontwikkelend wezen. Dat alternatieve mensbeeld is noodzakelijkerwijze voor een deel gebaseerd op een speculatieve reconstructie van de antropogenese, die hij voor het eerst uitwerkte in *The transformations of man* (hoofdstuk I: From animal into human) en later, meer gedetailleerd, in *Technics and human development* (1967), het eerste boek van *The myth of the machine*. Volgens Mumford werd de mens 'echt' mens doordat zijn grote hersenen hem een overvloed aan geestelijke energie verschaften, méér dan hij nodig had om fysiek te overleven. Deze ongebonden energie uitte zich in een chaos van driften, begeerten, droombeelden en hallucinaties die de mensheid in eerste instantie dreigden te desoriënteren. De mens in wording was dus eerder aan zichzelf dan aan de externe natuur overgeleverd. Gedurende duizenden jaren bestond de eerste en voornaamste taak van de mensen er dan ook in om hun chaotisch onderbewuste enigszins vorm te geven. Die zelfdisciplinering nam de vorm aan van dans, totem, taboe en vooral van ritueel en taal.

Door het ritueel - een geformaliseerde repetitieve handeling - gaf de mens zich een gevoel van veiligheid en van betrouwbare realiteit. Maar het was vooral dankzij de ontwikkeling van een complexe taal dat zijn identiteit vorm kreeg omdat zijn cultureel potentieel enorm toenam. De cultuur drukt zich uit in tradities en gedragsregels die via de taal bewaard en overgeleverd worden. Taal maakte het de mens mogelijk regels voor passend gedrag te formuleren ten behoeve van situaties die in ruimte en tijd ver van ons verwijderd zijn.

Telkens als het gemeenschapsleven zich vernieuwde (bijvoorbeeld als reactie op veranderingen in de natuurlijke omgeving of dreigingen die uitgaan van andere groepen) konden er nieuwe verbale regels uitgedacht worden die opgeslagen werden in de hersenen (in tegenstelling tot instructies voor biologische vernieuwingen die opgeslagen worden in de genen) en die op het gepaste moment konden ontsloten en medegedeeld worden. In plaats van zich te laten meedrijven op de ongecontroleerde beeldenstroom van het onderbewuste, kon de mens zich vanaf nu oriënteren aan de hand van verbale symbolen die verbonden waren met bewuste processen.

De mens was, volgens Mumford, gedurende millennia zo gefascineerd door het wonder van de taal dat andere elementen van de cultuur in een eerder rudimentaire ontwikkelingsfase bleven steken. "Stelt men de vraag waarom de vroege mens er zo lang overdeed om zijn technische vaardigheden en zijn materiële mogelijkheden te verbeteren, dan luidt het antwoord dat hij zich eerst op de belangrijkste van alle bezigheden concentreerde. Door de beheersing van de taal articuleerde hij stap voor stap ieder aspect van het leven, en gaf hij het betekenis als deel van een groter geheel dat hij bewaarde in zijn geest. Slechts binnen dit geheel kon de techniek zelf betekenis hebben. Het streven naar betekenis, naar zin, is de kroon op iedere andere menselijke verworvenheid" (Mumford, 1967, 97).

De hele menselijke beschavingsgeschiedenis wordt door Mumford beschreven als een strijd om evenwicht tussen de

twee constituerende dimensies van het menselijke bestaan: 'art' en 'technics' (zoals de titel van een boekje luidt dat een lezingencyclus bevat die hij in 1951 voor de Columbia University hield). 'Techniek' is erop gericht de mechanische efficiëntie van de menselijke organen te versterken met het oog op het controleren van de natuurkrachten. Techniek noemt Mumford ook wel eens het prometheïsche principe (of machtsprincipe), naar de Griekse held die het vuur van Zeus stal en het aan de mensen schonk. Dit maakte de beschaving mogelijk maar riep tegelijkertijd allerlei rampen en onheil over de mensen af.

'Kunst', breed geïnterpreteerd als elke zingevende activiteit van poëzie over stedenbouw tot en met religie, veruitwendigt met behulp van symbolen de innerlijke wereld van de mens terwijl de uitwendige wereld verinnerlijkt wordt. Daardoor bevordert 'kunst' de communicatie/sympathie/empathie tussen de mensen - zowel in de ruimte en tijd. Kunst is het orpheïsche principe (of liefdesprincipe) verwijzend naar de Griekse musicus en meesterzanger Orpheus die met zijn gezang zelfs de strenge Hades, meester van het dodenrijk, kon vermurwen om zijn overleden geliefde Eurycide naar de wereld der levenden te laten terugkeren.

Ik heb reeds benadrukt dat Mumford geen romanticus is die zou dromen van een pre-technisch Arcadia waar alleen de lieflijke klanken van Orpheus' luit te horen zouden zijn. Hij heeft er geen enkele moeite mee om de verdiensten van de techniek op hun waarde te schatten (Mumford, 1952, 33-58). Die verdiensten situeert hij verrassenderwijs niet in de eerste plaats op het vlak van het fysieke welzijn maar op dat van de geestelijke gezondheid en het globale evenwicht van de mens. De techniek heeft de mens zowel bevrijd van zijn oorspronkelijk ingebeeld almachtsgevoel (een kapotte mand herstel je niet door ermee te praten) als van de angst en de huiver voor het oncontroleerbare en het onvoorspelbare.

Wat Mumford echter niet kan accepteren, is dat in onze tijd de machines van Prometheus Orpheus' luit volledig dreigen te overstemmen. De Westerse mens is onevenwichtig en gefragmenteerd geworden. Omwille van zijn gemoedsrust (techniek staat immers voor orde en regelmaat) en zijn drang naar 'conspicious consumption' (als jonge schrijver ontmoette Mumford regelmatig Thorstein Veblen, schrijver van het populaire *The theory of the leisure class*, De theorie van de nietsdoende klasse) had hij zijn toevlucht gezocht in de technische wereld van materie en beweging, van kwantiteiten en causale verbanden waarin menselijke waarden en doelstellingen schitteren door hun afwezigheid. Mumford zocht de oplossing voor deze uit haar balans geraakte beschaving niet in een pragmatische aanpassing van de gekwetste menselijke persoon aan de voorthollende machine (cfr. de futuristische utopie van 'cyborgs', in de machine geïntegreerde mensen), maar in een herschikking van de machine - die zelf immers een product is van de menselijke behoefte aan evenwicht en heelheid - op maat van de mens. In 1968 schreef hij aan een vriend: "... verre van te overdrijven in mijn pleidooi tegen een losgeslagen technologie, laat ik zien hoeveel heilzamer haar echte verbeteringen zullen zijn zodra we het hele systeem onder controle hebben en het gebruiken voor onze eigen doelstellingen in plaats van de megamachine ons te laten gebruiken voor

haar doelstellingen" (geciteerd in Ward, 1986, 15).

5

In *Transformations of man* schildert Mumford met grote penseelstreken een panoramisch overzicht van de menselijke beschavingsgeschiedenis waaruit blijkt dat het aandeel van het prometheïsche en orpheïsche principe telkens aan verandering onderhevig is.
Hij geeft blijk van een bijzondere sympathie voor het archaïsche beschavingstype (tussen 10.000 en 6.000 v. Chr.) dat ontstond in Mesopotamië en dat gesitueerd moet worden op de overgang van de jagers- en verzamelaarscultuur naar de landbouwsamenleving. Deze vroegneolithische of mesolithische tuinbouwcultuur, gecentreerd rond de tuin en de haardplaats, was een vrouwelijke cultuur. De vrouw domesticeerde de planten, hanteerde de graafstok en de hak, selecteerde de zaden en produceerde de manden en potten waarin de opbrengsten bewaard konden worden. De kleinschalige en wijd verspreide dorpen fungeerden in de eerste plaats als een veilig nest voor het grootbrengen van kinderen. Zelfs de (veel latere) Egyptische hiërogliefen die 'huis' en 'stad' aanduiden symboliseren tevens nog de 'vrouw': alle drie hebben immers een verzorgende functie.
De religie vereerde de vrouwelijke vruchtbaarheid. Er was nog geen sprake van arbeidsverdeling of sociale hiërarchie. De levenssferen zijn nog niet van elkaar gescheiden: arbeid en spel, religie en opvoeding vormen één geheel. De centrale rol die het taboe in deze cultuur speelde wijst op het aanwezige bewustzijn van onaantastbare grenzen en werkt zelfdiscipline in de hand. Zoals geen andere cultuur was deze vroeg-neolithische cultuur aangepast aan de menselijke conditie, zijn behoeften, mogelijkheden en begrenzingen. Niet voor niets is dit de cultuur waarnaar latere generaties terug zullen verlangen als zijnde het 'Gouden Tijdperk' (de Griekse historicus Hesiodus) en het Aardse Paradijs (Bijbel). Het streven van de kleinschalige dorpsgemeenschappen naar zelfvoorziening, evenwicht en continuïteit had echter ook een minder mooie keerzijde: de collectieve ingekeerdheid leidde tot een ingebakken wantrouwen voor de ander (vreemdeling) en het andere (vernieuwing). De verstikkende invloed van de traditie werd belichaamd door de enig toegelaten vorm van (biologische) hiërarchie: de 'raad van ouderen' die zich liet leiden door het inerte principe 'Hold fast to what is good and seek no further'.
Rond 6000 v. Chr. deed zich een breuk voor in de culturele ontwikkeling van de mens: de stedelijke 'beschaafde' mens doet zijn intrede. Naar de oorzaken kan gegist worden: de voortdurende bevolkingsgroei, de definitieve teloorgang van het jagersbestaan, de uitputting van de traditionele akkerbouwtechnieken of het droger wordende klimaat. De oplossing voor de crisis wordt gezocht in een combinatie van technologische innovaties (de ploeg, de aanleg van kanalen-irrigatiesystemen-waterreservoirs, de vervanging van steen door metalen) en een nieuw samenlevingsmodel (de hiërarchische stadstaat) waarin prometheïsche machtsuitoefening over mens en natuur centraal staat.
De vrouwelijke zorgcultuur maakt plaats voor een mannelijke machtscultuur. Terwijl de prehistorische dorpsbewoner zich schikte naar de eisen van zijn omgeving probeert de stedeling die naar zijn hand te zetten. De eerste Su-

merische steden in het zuiden van Mesopotamië werden gebouwd onder natuurlijke omstandigheden (onvoorspelbare waterstand van de rivieren en hun voortdurend wisselende stroombeddingen) die eerder ongunstig waren voor de ontwikkeling van een beschaving. Om de natuur aan de menselijke wil te onderwerpen moest enorm veel mankracht gemobiliseerd en geconcentreerd worden in een (sociale) machine die, geleid door een centraal commando, tot enorme machtsexplosies in staat was.
Omdat de soevereiniteit over de stad geprojecteerd wordt in een lokale godheid, zijn alle stadsbewoners in dienst van hun god principieel gelijk. Deze dienst neemt de vorm aan van een minutieus geregelde, collectieve inspanning, met ijzeren hand gedirigeerd door een priesterkaste die als enige in staat is de goddelijke wil te doorgronden. Zo ontstond een complexe maatschappelijke organisatie die in de loop van de eeuwen resulteerde in een steeds verdergaande arbeidsverdeling, ongelijke eigendomsverhoudingen en erfelijk koningschap.
De frustraties waartoe deze 'beschaafde' interne uitbuiting en onderdrukking aanleiding gaven vonden een uitlaatklep in agressie tegen andere stadstaten, die andere lokale goden aanbaden en 'dus' als vijanden mochten bejegend worden. In plaats van de vroegere incidentele conflicten neemt de agressie vanaf deze periode de vorm aan van regelrechte oorlogen waarin genocide, plundering en slavenjacht als normale krijgshandelingen beschouwd werden.
Alhoewel de steden in de eerste plaats als centra van disciplinerende macht fungeerden, vervulden ze ook een onontbeerlijke functie als accumulator van een cultuur die dusdanige proporties heeft aangenomen dat hij niet meer mondeling kan overgeleverd worden. Dankzij het geschreven woord, het getallensysteem, het archief, de bibliotheek en de school zorgt de stad voor het bewaren, kopiëren, doorgeven én vernieuwen van de overgeleverde cultuur. De stad is immers de plaats waar, ondanks traditie, rituelen en machtsmonoloog van de theocratische heersers, toch ook steeds nieuwe situaties ontstaan die communicatie en dialoog veronderstellen. Deze laatste breken met het tribale conformisme van de dorpscultuur en dagen tegelijkertijd de afgedwongen consensus van het machtscentrum uit. Dat is althans de tendens die enkele eeuwen voor onze tijdrekening in de Atheense polis een politieke realiteit zal worden.

6

In het 'geciviliseerde' tijdperk zal de macht van de priesters, als bemiddelaars van de hogere machten, geleidelijk aan afgelost worden door de macht van de krijgers, aanvoerders van gewapende bendes. Er bestaat immers een wonderbaarlijke complementariteit tussen de destructieve weerbaarheid van de krijgers (van wie het beroep neerkomt op moord of dreiging met moord) en de productieve kwetsbaarheid van boeren (hun beroep bindt hen aan een bepaalde plaats en aan seizoensgebonden taken waardoor ze overgeleverd zijn aan moorddadige vijanden die het voorzien hebben op hun oogsten). Boeren hebben dus duizenden jaren lang gefungeerd als gastheren voor parasitaire krijgsheren die hen, in het beste geval, in leven lieten in ruil voor een deel van hun producten. Omwille van de ongelijke machtsverhoudingen werd de remedie tegen de hardheid van het boerenleven

bijna steeds gezocht in een 'spiritualisering' van het bestaan, uitmondend in een persoonlijke verlossing in het leven na de dood.
Mumford spreekt, in navolging van de filosoof Karl Jaspers, van de merkwaardige gelijktijdige opbloei van *axiale* religies en filosofieën in de periode tussen 600 en 400 jaar voor onze tijdrekening: het hindoeïsme, het jodendom (waaruit zich later het christendom en de islam zullen ontwikkelen), het Perzische zaraoïsme, het jainisme, het boeddhisme, het confucianisme, het taoïsme en het 'socratisme'. Het gaat om een 'axiologische' revolutie in de geschiedenis van de mensheid: het universum en zijn godheden zouden doordrongen zijn van moraal en morele zingeving (in tegenstelling tot de immorele en wispelturige goden van voorheen). Een nieuw menstype doet zijn intrede: het ideaal van de 'heilige' die enkel bekommerd is om zijn zielenheil (innerlijke groei) komt in de plaats van de vitale extroverte held (à la Odysseus of Alexander de Grote) uit het geciviliseerde tijdperk. Na onze biologische geboorte moeten we streven naar een tweede spirituele wedergeboorte (een onthechting van de schijn en glitter van de buitenwereld) waardoor we opgenomen worden in de universele gemeenschap van gelovigen waarin macht en rijkdom van geen enkele waarde meer zijn. Liefde moet voorrang krijgen op macht.
Ook in haar latere, gecompromitteerde en geïnstitutionaliseerde vorm (denken we aan de middeleeuwse kerk) zal de godsdienst een domper blijven zetten op het prometheïsche machtsstreven. Het leven wordt vanuit een 'goddelijk' perspectief geleefd waardoor de grenzen van het aardse bestaan duidelijk beseft en ook aanvaard worden (de grenzen overschrijden, excessen begaan, wordt als 'doodzonde' aangeduid). De hele cultuur (stedenbouw, kunst, arbeid, vrije tijd...) is doordrongen van een zingevingsdimensie die de nuttigheidsdimensie overheerst.
Mumford waardeert het axiale menstype méér dan het geciviliseerde, maar ziet ook zijn tekortkomingen. Leven in volheid betekent voor de axiale mens een leven in dienst van God wat een 'verinnerlijking' veronderstelt die onverschillig staat tegenover het leven in de reële, externe wereld. De introverte heilige is geen 'hele' mens. Bovendien verstart een religieuze zingeving gemakkelijk in dogmatiek: cultuur teert op interpretatie, commentaar, traditie, herinnering, conformisme en conservatisme. Er ontbreken groei- en vernieuwingsimpulsen waardoor stagnatie en uitwassen op termijn onvermijdelijk worden.
Vanaf de zestiende eeuw wordt de Oude Wereld Mens (OWM) geleidelijk aan vervangen door de Nieuwe Wereld Mens (NWM), een evolutie die even ingrijpend was als de overgang van de archaïsche dorpscultuur naar de geciviliseerde stadscultuur. De opstand tegen de OWM wordt geleid door twee menstypes. Enerzijds is er de *mechanistische* mens die met behulp van techniek, wetenschap en een 'onttoverd' wereldbeeld (dat abstractie maakt van het belang en de betekenis van subjectieve factoren) de toekomst wil vormgeven. Mensen worden als gestandaardiseerde, uitwisselbare deeltjes samengevoegd tot soldaten- en arbeiderslegers die respectievelijk fungeren als moord- en productiemachines.
De machine als heils- en verwachtingsinstrument vervangt de axiale verlossingsbelofte: het externe kwantitatieve groeistreven gebaseerd op macht over

natuur en mens komt in de plaats van het innerlijke kwalitatieve groeistreven gebaseerd op liefde voor God en de medemens (en soms ook voor de andere medeschepselen, zoals in het geval van Franciscus van Assissi). Het religieuze eindigheidsbesef verdwijnt: christelijke doodzonden worden omgevormd tot positieve deugden (gierigheid wordt spaarzaamheid; zelfzucht wordt winststreven; jaloezie wordt concurrentie; gulzigheid wordt ondernemingszin, enzovoort), grenzen worden doorbroken en expansie wordt een doel op zich.

Daarnaast ontwikkelt er zich ook een secundair menstype, de *romanticus*, die in veel opzichten het tegenbeeld is van de dominerende machine-mens: hij minacht geld en status, hij brengt grote waardering op voor het wilde, ongetemde, spontane en primitieve (eigenschappen die door de civilisatie en axiale religie onderdrukt werden) en hij toont een voorkeur voor de organische groei (in tegenstelling tot de abstracte groei die de machine bewerkstelligt). Maar de romantische exodus (naar de binnenlanden van het Amerikaanse continent) zou spoedig verzanden onder het eeuwenoude prestigieuze gewicht van 'law and order', bezit en status. De romanticus leverde per slot van rekening zijn vrijheidsdrang toch maar liever in tegen de zekerheid en het comfort dat geboden werd door de machine-beschaving (een overgave die bitter aangeklaagd werd door natuurverbonden libertairen als Emerson, Whitman en Thoreau).

De NWM blinkt uit door zelfvertrouwen en optimisme maar het ontbreekt hem aan waarden en doelstellingen, aan kwalitatieve criteria om de kwantitatieve groei te beoordelen en te corrigeren. Om macht uit te oefenen heeft hij een collectieve automaat in het leven geroepen die hemzelf degradeert tot een vervangbaar onderdeel, een machine-mens, die men niet kan liefhebben en die zelf ook niet tot liefhebben in staat is ('unlovable and incapable of surrendering to love').

7

In 1956 reeds stelde Mumford de onbarmhartige diagnose dat áls de mensheid het pad van de Nieuwe Wereldcultuur zou blijven bewandelen dit onvermijdelijk zou leiden tot de dominantie van de 'posthistorische mens': een ontheemde ('displaced') mens, ontworteld (geen verleden) en zonder hoop (geen toekomst), aangepast en uitgeleverd aan de instrumentele logica van de maatschappelijke machine. Een 'technocratische' mens die de artificiële wereld van technologische speeltuigen en urbane spektakelruimtes aanbidt en zelf beheersbaar en manipuleerbaar is zonder eigen identiteit, zelfachting en achting voor anderen.

Mumfords alternatief voor de levensvijandige posthistorische mens is de 'wereldmens' die steunt op een 'integraal zelf' en streeft naar verbondenheid met de hele mensheid. Dat integrale zelf kan tot stand gebracht worden door indertijd verwaarloosde, integrerende krachten terug te cultiveren: liefde, rede (wat iets anders is dan instrumentele rationaliteit), streven naar zelfvervolmaking (het Griekse 'paideia') en naar transcendentie (de axiale zingevingsdimensie). De 'wereldmens' vormt zichzelf via een selectieve en creatieve toeëigening van de positieve aspecten van vroegere beschavingstypen die in combinatie met elkaar een nieuwe inhoud krijgen (zo zal de positieve kleinschaligheid en het face-to-face karakter van de

archaïsche dorpscultuur ontdaan moeten worden van zijn narcistisch en xenofobe karakter opdat het als basis van een mondiale samenleving zou kunnen fungeren).

Naast de openheid van de wereldcultuur staat ook de verzoening met de natuur hoog in zijn prioriteitenlijstje: maatregelen zoals de afbouw van industriestructuren, een nieuwe invulling van het begrip 'levensstandaard' (consuminderen) en een stabilisering - eventueel zelfs een vermindering - van de wereldbevolking werden reeds een halve eeuw geleden door Mumford geformuleerd. In plaats van een productivistische economie gebaseerd op macht moet er gestreefd worden naar een levenseconomie gebaseerd op participatie en creativiteit.

Om de mensheid het pad van de 'wereldcultuur' te laten bewandelen is er volgens Mumford een nieuwe axiale revolutie nodig: een innerlijke transformatie die leidt tot de bekering van de mensen tot een nieuw organisch wereldbeeld waarin mens en natuur een andere plaats innemen dan in het mechanistische. De individuele mens is niet machteloos. Het bestaande machtssysteem zal zijn evidentie en legitimiteit verliezen als de mensen hun belangstelling en engagement ervoor verminderen, langzamer en bewuster gaan leven, zinloze gewoontes en gedachteloze routines opgeven. Etienne de la Boétie's ondermijningsadvies zou even goed dat van Mumford geweest kunnen zijn: "Ik wil niet eens dat jullie hem (de tiran, de megamachine) omstoten of doen wankelen, maar alleen dat jullie hem niet meer steunen. Dan zullen jullie hem als een grote kolos, beroofd van zijn voetstuk, door zijn eigen gewicht in elkaar zien storten en in stukken zien breken" (La Boétie, 1980, 18).

Het is een standpunt dat tegenwoordig ook verdedigt wordt door de Frans-Argentijnse andersglobalist Miguel Benasayag: "Voor mij bestaat de kern van de libertaire vernieuwing erin te zeggen dat er geen Grote Dag bestaat; er bestaan min of meer belangrijke dagen, maar de strijd waar het om gaat bevindt zich volledig in elke situatie" (Benasayag, *Magazine littéraire*, 436, november 2004). Vijfendertig jaar geleden sloot Mumford zijn *The myth of the machine* af met de zin: "De poorten van de technocratische gevangenis zullen zich ondanks hun verroeste scharnieren automatisch openen, zodra wij beslissen naar buiten te gaan" (Mumford, 1970, 833).

LITERATUUR

Achterhuis, H., Lewis Mumford: cultuur en techniek, in: Achterhuis, H., *De maat van de techniek;* Ambo, Baarn, 1992, 205-259 - Keulartz, J., *Strijd om de natuur. Kritiek van de radicale ecologie;* Boom, Meppel, 1995 - La Boétie, E., *De vrijwillige slavernij;* In de Knipscheer, Haarlem, 1980 - Marx, K.; Engels, F., *De Duitse ideologie;* SUN, Nijmegen, 1972 - Melle, U., Lewis Mumfords bevrijdingsfilosofie, in: Weiler, R.; Holemans, D., *Gegrepen door de techniek*, Pelckmans; Kapellen, 1994, 79-115 - Miller, D., *Lewis Mumford. A life;* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1989 - Mumford, L., *The future of technics and civilization* (introduction by Colin Ward) (tweede deel van 'Technics and civilization' (1934)); Freedom Press, London, 1986 - Mumford, L., *Art and technics;* Columbia University Press, New York, 1952 - Mumford, L., *Les transformations de l'homme* ; Payot, Paris, 1972 (1956) - Mumford, L., *Technics and human development;* Secker and Warburg, London, 1967 (eerste deel van 'The myth of the machine') - Mumford, L., *Mythos der Machine. Kultur, Technik und Macht;* Europaverlag, Wien, 1974 (1970).

REACTIES EN DISCUSSIES

DAVE GODIN 1936-2004

In Nederland heerst het merkwaardige idee dat de studentenband uit Londen, *The Rolling Stones*, veel ruiger en echter was (is?) dan die slappe *Beatles* en andere Merseybeatbandjes. En dat zij pas echt 'zwarte' muziek vertaald voor witte Britten, en naar zou blijken ook voor witte Amerikanen, brachten. Dave Godin wist wel beter, en met hem zoveel Britten. Hij had met Jagger op school gezeten en had hem in contact gebracht met Amerikaanse R&B. Hij was ontdaan toen Jagger en zijn vrinden er mee op de loop bleken te zijn gegaan en de oorspronkelijke uitvoerenden van hun broodwinning hadden beroofd. 'Kun je mij voorstellen aan Marvin [Gaye]?' moet Jagger Dave ooit gevraagd hebben - over de zanger van het origineel van *Can I get a witness?*. 'Stel je f** zelf voor', heeft Dave geantwoord. Hij heeft het (Britse) Tamla Motown-label opgericht, zelf een label geëxploiteerd, het (Britse) Soul City, maar hij had geen talent voor kapitalisme. Hij stelde verzamelalbums samen van onbekende artiesten en bedacht de uitdrukkingen *deep soul* en *northern soul* voor onderscheidene genres. En hij is altijd boos gebleven over Jaggers diefstal. Het was een klassenkwestie: rijke middenklassentypes die van de arme zwarten stalen.

Jammer dat Dave hier nu even op deze manier genoemd moet worden. Een stuk over hem had in het Jazz-nummer van *De AS* gepast. Maar toen leefde hij, nog net. De kanker velde hem op 15 oktober 2004. Hij heeft zijn inzet voor de zwarte muziek altijd als horende bij zijn (het) anarchisme gezien. Terecht, kameraad, en de tijd zal toch aan onze kant staan. (AdR)

FRISSE KERELS

Een aantal jaren geleden kreeg ik een tip 'uit Haagse kringen' over buitenechtelijke uitstapjes van het Nederlandse staatshoofd. Een daarvan betrof een staatssecretaris, die om hem uit de buurt te krijgen was weggepromoveerd naar Japan. Het was mij duidelijk wie bedoeld werd, maar mij werd ook te verstaan gegeven dat delicaat met de tip omgegaan moest worden. Wat had ik er aan? Ik was er nog over aan het nadenken toen Jan Mulder de roddel een paar dagen later voluit in zijn column op de voorpagina van *de Volkskrant* plaatste. De desbetreffende politicus werd niet veel later ook nog minister en zelfs aangetrouwd familielid van het staatshoofd. Vooral vanuit staatsrechtelijk oogpunt is de escapade belangwekkend - hoe zit het nu met de ministeriële verantwoordelijkheid? - voor de rest is het een miserabel verhaal, over miserabele mensen. Vergelijkbaar met de affaire van de Britse minister van binnenlandse zaken, geharnast voorstander van wet en orde, normen en waarden, veiligheid en dichte grenzen. Behalve natuurlijk als hij zelf kan stoken in het huwelijk van een ander en als de moeder van zijn zoontje een kindermeisje wil importeren uit de Filippijnen. Het heeft hem zijn onappetijtelijke kop als minister gekost, maar New Labour en vooral Blair kennende zal dit niet het einde van zijn carrière.

Met het oorverdovende gezeur over normen en waarden betreden we een terrein waar iedere rationaliteit ophoudt. Is een president die aan de coke en de drank geweest is een lichtend voorbeeld? Ik zit er niet mee, zou het van iemand anders dan Bush Jr. nog een aardig trekje vinden ook, maar de zich noemende christenen uit de Verenigde Staten zouden het wel moeten doen, want zij oordelen graag opdat zij niet beoordeeld worden. Over de christelijkheid van het bombarderen van mensen die je niets misdaan hebben mag je zwijgen. Bush, Blair, Balkenende: hijgerig blaten over normen en waarden heeft niets met inhoud te maken, maar met identiteit - zo ziet een Normen- & Waardenmens er uit, zo gedraagt hij (!) zich, hij bidt ook veel. Drugs en buitenechtelijk gerotzooi doen er niet toe, dat is alleen erg bij vrijgevochten types als Clinton. De identiteit doet het in de Verenigde Staten overigens veel beter dan in Europa.

Geldt dit ook voor de onlangs overleden prins Bernhard? Dat hij van een slok hield was bekend, dat hij het met de echtelijke trouw niet nauw nam was nooit openlijk uitgesproken, maar verrast niet veel mensen, dat hij pal stond voor normen en waarden was niet onbekend, en Lockheed - dat wisten we ook nog wel. Met God had hij weinig. Het is vooral de grofheid waarmee hij een lange neus trekt naar iedereen over het graf heen, zijn vrouw, het voormalige staatshoofd, niet als laatste. Mammie vond het allemaal best. En de hoofdredacteur en voormalig adjunct van de Volkskrant vonden het niet nodig onmiddellijk weerlegbare onzin tegen te spreken in hun interviews die na het overlijden gepubliceerd konden worden. De voorman van de SGP moest er bijna om huilen.
Misschien wordt het tijd dat men in antirevolutionaire kringen eens beseft dat 'de revolutie' in Nederland juist de monarchie heeft gebracht en dat de republiek de ware antirevolutionaire staatsvorm is, gebaseerd op goed-vaderlandse tradities. Niet als eindpunt wat mij betreft, uiteraard, maar wel als stap in de goede richting. Maar misschien is het ook wel gevaarlijk om openlijk republikein te zijn in Nederland. De twee opzienbarende politieke moorden van 2002 en 2004 werden gepleegd op republikeinen. Om oranjegezind te zijn moet je al zoveel vergeten, dit kan er ook bij. Voor de anderen geldt: toch maar Klinkenbergs *Prins Bernhard, een politieke biografie* eens (her)lezen, of zelfs Van der Gouws *Alias Teixeira* over het conglomeraat IG Farben waarvandaan Bernhard geplukt werd om prins te worden, in 1936. Theo van Gogh had dit eind jaren zestig verschenen boek opgerakeld net voordat hij werd vermoord... (AdR)

BLADSPIEGEL 16

Hoe moet het nou verder met de wereld? Met nog vier jaar George W. Bush als president van de Verenigde Staten? Was ik stemgerechtigd geweest, dan zou ik, geheel tegen mijn gewoonte en met grote tegenzin, op John Kerry hebben gestemd. Een bevriende Nederlandse anarchiste evenwel niet, zo optimistisch is ze niet, zei ze, bovenal vond ze Bush alleen nóg slechter. Zou de mate van optimisme de doorslaggevende factor zijn bij het al dan niet stemmen door anarchisten?
'Punkers stemmen op Bush' schrijft het *NRC Handelsblad* op 23 oktober 2004: '"Oud-voorman van de legendarische punkband The Misfits (...): "Amerika moet zijn identiteit terugvinden na jarenlange indoctrinatie van links". (...) Conservatieve punk – kan dat wel? Dan Jacobs, verantwoordelijk voor de punkcompilatie *Crash Kerry* (...) meent van wel. "Punkers zijn van oorsprong anarchisten en dus voor afschaffing van de overheid. (...) Het conservatieve gedachtegoed met zijn minimale staatsinvloed komt dichterbij dat ideaal dan het socialisme van John Kerry, die de staat alleen maar wil uitbreiden. (...) Punk heeft altijd een relatie gehad met rechts (...)"."
Terrorisme is misschien wel hét woord van 2004. In het *NRC Handelsblad* van 6 november wordt in het katern 'Wetenschap & Onderwijs' gepoogd om een *mindset* van terroristen te definiëren: "Tegen het idee dat dit soort aanslagen een culturele component hebben, pleit ook dat al in de 19de eeuw dergelijke aanslagen werden gepropageerd door West-Europese anarchistische bewegingen. Hield Mikhail Bakoenin het nog op 'propaganda door actie', de anarchisten Karl Heinzen en Johann Most zagen in de combinatie moord/zelfmoord de hoogste vorm van revolutionaire strijd (...). [A]ls we het veld van voormalige en huidige terroristen overzien, kan niet anders dan worden geconcludeerd dat er vele culturen, nationaliteiten en ideologieën in het spel zijn, alsmede dat terroristen voortkomen uit alle lagen van de bevolking. (...) Het zijn net gewone mensen." Bastiaan Gelijnse zegt het in zijn column 'Theo zus en Theo zo' in dezelfde editie als volgt: "Mijn recept voor wereldvre-

de: iedereen zijn televisie afpakken. Volgens mij is er geen terrorist te vinden die nog een aanslag wil plegen als hij niet dagenlang op de televisie komt."
Velen vinden dat het politieke klimaat in Nederland is veranderd, zo ook *NRC*-columniste Amanda Kluveld op 17 december 2004: "Met het vertrek van Sinterklaas was de pret nog niet voorbij. Een andere man werd misschien met nog grotere blijdschap onthaald. (...) Het was Filip Dewinter (...). Niet zo lang geleden werd hij niet graag in de buurt gezien. Hij werd zelfs weggejaagd. (...) [Niemand] kan mij ervan overtuigen (...) waarvoor die kruipers van PvdA en SP zich in de zak van Dewinter laten steken. De kiezers zijn eerder bezig met hard willen rijden op de snelweg, schelden op de bureaucratie, het janken over een prins met twijfelachtige normen (...). Dat is de dominante superieure Nederlandse cultuur waar iedereen voor op de knieën moet. Het wordt een lange, koude winter."
Die verandering onderschrijft ook criminologe Josine Junger-Tas (1929) op 24 december 2004 in het *NRC*, waarin zij zegt zich 'ongelooflijk kwaad' te maken over de verharding van het strafklimaat voor kinderen: "We gaan het strenge Engeland en de Verenigde Staten achterna in plaats van de humane Scandinavische landen. We moeten niet opsluiten, maar opvoeden. (...) Ik kwam uit een socialistisch milieu. Zowel mijn vader als mijn moeder waren wereldverbeteraars. [Eerder in het interview noemde ze haar vader, Sal Tas, 'een anarchist, een hele linkse jongen', PL] Er werd aan de keukentafel altijd hartstochtelijk gediscussieerd over hoe het allemaal beter zou kunnen. Dat bevlogene, dat heb ik ook. Juist in jonge boefjes moeten we investeren. Kinderen mag je nooit opgeven."
NRC, *NRC*, en nog eens *NRC*, deze rubriek is verdulleme toch niet bedoeld om een bloemlezing uit die krant te geven? Wie zit er nou op te wachten dat het op 29 oktober 2004 over de, overigens onderhoudende, film *Pani e tulipani* (brood en tulpen) meldt: "[D]e film wordt mooi afgewisseld door korte surreële droomscènes en licht absurdistische dialogen: - "Mijn grootvader at ook altijd knoflook." – "Was hij soms een anarchist?"?

Ieder kwartaal gaan tientallen tijdschriften door mijn handen die het anarchistische/activistische bladenlandschap kleuren, en die zouden toch meer dan genoeg stof voor een Bladspiegel op moeten kunnen leveren? Dan moet ik nu met de billen bloot: ik zeg het niet graag, maar ik vind het steeds moeilijker om daar iets gedachtenprikkelends of nieuwsgierigheid opwekkends uit te halen.
Toch las ik, oef gelukkig, in *Alert!* (postbus 2884, 3500 GW Utrecht, www.xs4all.nl/~afa/alert) van december 2004 wel een interessant artikel: "Hoewel De Vrijbuiter [- een Vlaamse nationaal-anarchistische organisatie, PL] volop koketteert met anarchisme, 'anti-globalisme' en ecologie, zijn de nieuwrechtse wortels van de groep nog duidelijk herkenbaar. Men hamert namelijk continu op begrippen als cultuur, 'volk', traditie en identiteit. (...) In juni 2001 verscheen in het Belgische anarchistische magazine De Nar een pleidooi van medewerker Corto Maltese om de discussie over nationalisme en anarchisme aan te gaan met De Vrijbuiter. Dat kon rekenen op zowel bijval als grote weerstand in anarchistische kringen. Eind 2002 schreef Maltese hierover een bijdrage voor Vrijbuiter! Dat leidde tot grote frictie binnen De Nar en een discussie over de politieke lijn. Het blad ging kopje onder en werd eind 2003 voortgezet door een nieuw schrijverscollectief dat geen artikelen van Maltese meer plaatste." Jammer genoeg wordt er niet ingegaan op de argumenten pro en contra. Dat dit binnen *De Nar* heeft gespeeld, was mij overigens onbekend.
Mijn mening over de vernieuwing heb ik in een eerdere Bladspiegel reeds geventileerd, en die is niet veranderd na het lezen van *De Nar* 197 (nieuw adres: Patriottenstraat 27, 2600 Berchem, www.denar.be). Daarin wordt uitgebreid stil gestaan bij een drietal 'anarchisten' [- mijn aanhalingstekens, PL],

die bij een grenscontrole een pistool trokken, een schot losten, een koppeltje gijzelden, en zich verschansten in een pand waar nietsvermoedende mensen zich bevonden. "Zij deden wat zij deden omdat hun leven en vrijheid op het spel stonden. Omdat de vrijheid hen te lief was. Omdat zij niet wilden terugkeren naar de cellen en folterkamers in Spanje." Zou die vrijheid ook voor die gegijzelden niet een bijzonder lief goed zijn? Echter, geen woord daarover, het doel heiligt de middelen, en je zou eens kritiek hebben op anarchistische kameraden! Amai!

Prikkelend, maar dan om bijna mijn abonnement op te zeggen, was *Buiten de Orde* (postbus 9220, 5000 HE Tilburg, www.buitende orde.nl) 2004/3, waar op de voorkant, buitengewoon onsmakelijk, een afgehakte kop van Balkenende prijkt. Het *editoriaal* zegt erover: "Vandaar dat de schok groot was toen op de demonstratie van 2 oktober jl. de kop van Balkenende op een stok werd meegedragen. Blijkbaar kon een demonstrant de verleiding niet weerstaan om dat te doen. (...) En zo in het nauw gedreven moet hij zijn geweest dat hij tot zulk een draconische stap kwam. Een andere manier, bijvoorbeeld een inhoudelijke discussie, was waarschijnlijk niet meer mogelijk." Jakkie, wat een draak van een welzijnswerkeranalyse! Die bovendien totaal niet verklaart waarom de redactie hiermee het blad meende te moeten ontsieren.

Goed, maar ga nou eens in op de inhoud! Een vertaling van een interview uit *Graswurzel Revolution* met Abel Paz (1921), 'een van de laatste getuigen van de Spaanse revolutie', kon mij wel bekoren. Abel Paz: "[I]ndertijd was het gewoon zo dat wij als kinderen van boeren en arbeiders wisten wat klassenstrijd is, omdat onze ouders door grootgrondbezitters en grootindustriëlen werden uitgebuit. (...) De Spaanse revolutie heeft een open einde. Wij zijn haar begonnen, maar zij is nog niet geëindigd. De weg ligt open voor de revolutie. (...) De collectivisering berust op traditie, die in Spanje bestond en die eigenlijk in elke landelijk gebied bestaat, ook vandaag nog. Dat je bijvoorbeeld altijd gezamenlijk op hetzelfde tijdstip aan tafel gaat, voor langere of kortere maaltijden. (...) Zonder deze traditie was het nooit tot deze solidariteit en dit collectiviteitsdenken gekomen (...)."

Verder een interessant artikel van AS-redacteur Arie Hazenkamp over het verzet van anarchisten tijdens de Tweede Wereldoorlog. "De Nederlandse anarchisten kozen in hoofdzaak echter voor geweldloze directe actievormen tegen de Duitse bezetter. (...) De hulpverlening aan onderduikers vormde de hoofdmoot (...). Ze hebben dat niet of nauwelijks onder specifiek anarchistische vlag gedaan. (...) Dat lag ook niet in de aard van de anarchistische beweging (...) in Nederland(...)." Overigens zal binnen afzienbare tijd een nummer van De AS gewijd worden aan dat thema.

Nederland lijkt wellicht te klein voor een specifiek anarchistische boekenmarkt, want de belangstelling voor de zesde editie op 6 november 2004 liet een verdere afname te zien ten opzichte van vorige boekenmarkten. Twee dagen ervoor zond VPRO's radioprogramma De Avonden 'een gesprek met de anarchisten Martin Smit (uitgeverij De Vooruitgang), publiciste Rymke Wiersma (uitgeverij Atalanta), politicoloog Arie Hazekamp en historicus Siebe Thissen [die vervangen werd door historica Hanneke Willemse, PL] over de komende anarchistische boekenmarkt' uit. Het bleek, met al deze AS-redacteuren, evenwel vooral over de een paar dagen daarvoor vermoorde Theo van Gogh te gaan, die overigens op dezelfde dag in *Trouw* 'een beroepsradicaal en een anarchistische ruziezoeker' werd genoemd.

Maar, hoe moet het nou met de wereld? Bij de hierboven besproken *Buiten de Orde* is een cd gevoegd, met 22 videoclips over directe acties, variërend van het taarten van diverse personen tot het zes maanden bezetten van een McDonald's vestiging in Strasbourg St. Denis door werknemers zelf! Al deze mensen hebben hun antwoord op hoe het met de

wereld moet gevonden. Multimediaal is trouwens ook De Vrije (www.devrije.nl), terug van weggeweest, nu in de vorm van een weblog. (In 1992 ging het blad na 95 jaargangen ten onder aan de commerciële koers van redacteur Piet de Geus. Een poging om het blad, nu met de oude naam *De Vrije Socialist*, te laten herleven als blad van en voor de anarchistische beweging mislukte definitief in 1995 na de uitgave van in totaal vier afleveringen.) "De Vrije besteedt aandacht aan het anarchisme in de ruimste zin van het woord en bevat allerlei bijdragen die interessant zijn voor anarchisten." En hopelijk ook voor niet-anarchisten!

P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

1968

Een portret van een jaar, zo zou je de ruim vierhonderd bladzijden tellende pil kunnen noemen die Mark Kurlansky over 1968 geschreven heeft. De vertaling heet voluit *1968 – Het jaar waarin alles anders werd,* maar die Nederlandse titel is, zoals zo vaak het geval is, slapper dan het origineel: *1968 – The year that rocked the world.*

Veel dikker dan vierhonderd bladzijden is de roman *Oorlog en vrede* van Tolstoj. Dit is niet alleen de roman die naar mijn smaak het beste is dat er ooit geschreven is omdat alle personen verkomen als echte, complete mensen, dus ook de mafketels, dwepers, waaghalzen en angsthazen, maar het boek bevat ook essays over hoe de geschiedenis werkt. Volgens Tolstoj.

Waar hij mee zit is hoe zoiets als de veldslagen van Napoleon tegen de Russen, dat is de oorlog waar de titel naar verwijst, verlopen. De hoge heren zitten vanuit hun veilige en luxueuze onderkomens ver van het slagveld dat slachtveld te besturen. Dat wil zeggen dat Napoleon des ochtends bedenkt a, b en c en als dan a ingezet is blijkt de vijand meer met b bezig en niemand heeft meer overzicht. Toch gebeurt er van alles, maar Tolstoj neigt er sterk naar het allemaal toeval te noemen. Er zijn wel ordonansen, de berichtgevers die van hot naar haar ijlen met belangrijke berichten, maar ze verdwalen, overleven hun tocht niet, komen te laat, de berichten worden genegeerd omdat ze volstrekt niet meer van pas komen in de allang weer veranderde toestand. Tolstoj beschrijft het allemaal uitstekend. Het zou een smakelijk verhaal zijn als het niet over zoiets walgelijks als oorlog ging.

Kurlansky redeneert bijna omgekeerd. Een van zijn stellingen is dat 1968 zo'n bijzonder jaar kon worden doordat activisten van Chicago tot Praag wisten wat er elders op de wereld aan de hand was – dankzij de televisie. Daar zit iets in, maar toch twijfel ik. Het probleem met terugkijken in de tijd is dat je nergens een 'dáárom' vindt. Waarom, beste lezer(es), lees je nu dit nummer van *De AS*? Geïnteresseerd in het anarchisme, dat snap ik, maar sinds wanneer? En waarom op dát moment geïnteresseerd geraakt en niet een jaar eerder of later? Ah, je hebt een groot rechtvaardigheidsgevoel – maar waarom heeft niet iedereen dat dan? O, je karakter... – en dat klinkt ongeveer net zo vaag als dat de herehere er de hand in heeft.

Ik ben benieuwd hoe het boek overkomt op degenen die 1968 niet hebben meegemaakt. Ik heb dat jaar zeer bewust beleefd (ik was 18) en ik vond het boek heel erg spannend! De spanning van destijds kwam namelijk weer helemaal terug: o ja, dat en dat toen en toen..., maar hoe liep het ook alweer af? Dat lees je dan honderd bladzijden later pas! Een van de interessante kanten van het boek is dat de gebeurtenissen van verschillende plaatsen gelijkelijk aandacht krijgen. Zo krijg je een redelijk compleet beeld van niet alleen Parijs, Berlijn en Washington, maar ook van Warschau, Praag en Mexico. (De aandacht voor de Verenigde Staten is misschien wat te groot, maar ja, het is een Amerikaans boek.) Het wás een apart jaar, er gebéurde veel, het gebeurde op véél plaatsen. Maar zat er lijn in? De lijn die Kurlansky naar voren haalt is, zoals gezegd, dat de televisie overal verslag

van uitbracht en dat verontwaardiging over het politieoptreden in Parijs tot grotere felheid van demonstranten in Chicago kon leiden. De overheden reageerden inderdaad overal op dezelfde stompzinnige autoritaire manier: dit mag niet en dus slaan we er op. Maar met camera's die laten zien hoe gewapende politie op ongewapende jongelui inhakt, gaat het publiek het opnemen voor de underdog! Ik herinner me goed hoe mijn vader helemaal uitzinnig 'fascisten fascisten' ging roepen zodra het journaal weer meppende agenten liet zien. En hij was bepaald geen anarchist, namelijk voorzitter van een afdeling van de KVP (voorganger van het CDA)!

Door de arrogantie van de macht te tonen heeft de macht wel iets in moeten binden. Ook degenen die heden ten dage neerbuigend doen over de zestiger jaren, zouden zich een ongeluk schrikken als het leven ineens weer was zoals vóór 1968. Als tegenwoordig de ME uitrukt is het niet meer meteen matten, maar is er ook nog wat meer psychologische crisisbestrijding. Zelfs bij de oorlogsvoering gaat het iets anders: in 1968 vermeldde het leger graag zo hoog mogelijke aantallen doden bij de vijand terwijl nu met enige schroom van 'collateral damage' gesproken wordt. Uit dit alles volgt natuurlijk ook dat overheden en oorlogsvoerders hun public relations wat beter verzorgen en dat de trucjes en vunzigheden buiten het zicht van de camera's gehouden worden...

Een beetje verbetering is er echter wel geweest. Toch denk ik meteen weer aan Tolstoj, want wat gebeurde er nu eigenlijk? Een paar mensen hebben een idee, toevallig trekt dat de belangstelling, heel wat mensen gaan meedoen (wat niet noodzakelijk hetzelfde is als dat ze het idee geheel onderschrijven), de andere kant, de overheid reageert ondoordacht, nog meer mensen gaan meedoen, de pers springt er bovenop en verder gaat alles zoals Tolstoj beschrijft: niemand heeft overzicht en na een tijdje is het voorbij en opvallend veel is bij het oude gebleven... Veel geschreeuw, weinig resultaat.

Het boek draagt heel veel feiten aan, het gaf me volop aanleiding tot nadenken, maar daarmee is niet gezegd dat het een erg goed boek is. Af en toe staat er gewoon onzin, of wil hij op zeer ontolstojaanse wijze verbanden aantonen waar ze niet zijn. Het boek is me ook te journalistiek. Kurlansky heeft allerlei betrokkenen uitgebreid geïnterviewd, dat leest wel lekker weg maar het leidt ook tot n=1-redeneringen, dat wil zeggen losse voorvallen zonder enige statistische waarde. Bovendien versterkt dit het idee dat kopstukken in spontane bewegingen veel invloed zouden hebben. Veiligheidsdiensten denken dat graag, maar ik neig hier weer naar het standpunt van Tolstoj: die invloed is gering, chaotisch en goeddeels toeval.

De pers heeft natuurlijk graag goed gebekte kopstukken. De pers heeft ook graag heftige gebeurtenissen en Kurlansky laat zien hoe juist door de aandacht van de tv de hardere actievoerders meer naar boven konden drijven. Ik denk dat dat wel klopt. Daaruit volgt niet dat de hardere acties beter zijn, maar dat de pers slecht is! Ik begrijp de pers met dit soort dingen helemaal niet. Ze vermelden vooral erge dingen omdat het erge dingen zijn, maar als je die dingen erg vindt wil je blijkbaar iets mooiers en zou je daarvoor juist ook veel aandacht moeten hebben.

Maar het is bijzonder moeilijk om bij acties de inhoudelijke kant van de zaak gepubliceerd te krijgen, 1968 was daarin niet anders dan 2005. Hoe massaler acties werden, des te meer aandacht kregen ze in de pers, maar massale dingen zijn juist, inhoudelijk bezien, nogal onduidelijke, vage en dus weinigzeggende gebeurtenissen. Zou Tolstoj naar voren brengen.

Vanuit anarchisme bezien lijken grotendeels spontane gebeurtenissen heel mooi, omdat ze zo spontaan zijn en dus anarchachtig. Maar als ze inhoudelijk niet veel voorstellen heb je er maar weinig aan, dat is onvermijdelijk. De anarchistische utopie is een spontane wereld, maar wil zoiets in de praktijk durend goed gaan dan zul je, nee, dan moet je, dan moet iedereen veel nadenken op de mo-

menten dat er van spontane grootscheepse gebeurtenissen geen sprake is. Je heil verwachten van plotselinge massale oprispingen is gewoon romantiek. Daar zit iets leuks in, dat zeker, en dat maakt dit boek ook zo interessant.

De beginzin van het boek luidt: "Er is nog nooit een jaar geweest als 1968 en waarschijnlijk komt er nooit meer zo'n jaar." Romantiek ten top – en ik geloof er niets van. Het jaar had zeker een bovengemiddelde dichtheid aan gebeurtenissen die de machthebbers de kriebels bezorgden. In 1968 wilde een Amerikaans universiteitsbestuur een studente wegens wangedrag van de studie uitsluiten, want ze was gaan... samenwonen. Voorpaginanieuw! Maar de verbeelding kwam niet aan de macht, hooguit een beetje. De standenmaatschappij kreeg een gevoelige knauw, maar de mooiste jaren voor de wereld liggen nog steeds in de toekomst. (WR)

Mark Kurlansky, 1968. Het jaar waarin alles anders werd; vertaling Rob Hermans en Daphne de Heer; Anthos, 27,95 euro; ISBN 9041408606.

MLPN

Onlangs publiceerde een voormalig medewerker van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) – nu AIVD – een boek over deze geheime dienst. Daarin onthulde hij onder meer dat een van de maoïstische groepen in de jaren zeventig geheel gerund werd door de BVD! Ideologisch (of moet je zeggen: theoretisch) stelden de maoïsten overigens weinig tot niets voor, maar ze konden mensen op de been krijgen als het moest. En ze organiseerden altijd wel een comiteetje dat anderen voor de voeten liep, en dan liefst een dat de nieuwste wending in Peking moest vertolken. Veel reden was er niet om medelijden te hebben met de maoïsten van de jaren zeventig (het enige decennium van de stroming in Nederland) - ze kozen zelf voor de draaimolen waar ze ingestapt waren. En een enkele keer kwam een demonstratie van hun goed uit. 'Wij' anarchisten 'deden' niet aan Vietnam - we waren uiteraard tegen de Amerikaanse bemoeienissen daar, maar 'de opbouw van het socialisme' onder de bezielende leiding van enz. enz. in Vietnam was toch ook niet iets om vóór te zijn. Een anarchistische delegatie van Gerben Sloot en schrijver dezes liep eens mee in een maoïstische demonstratie in verband met Vietnam. Ik vertelde Gerben wat ik net gelezen had over de beweging in de VS: daar scandeerde men de leuze : 'Ho-ho-ho Chi Minh, Viet Cong is gonna win'. Hij vond dat mooi en ging het tot mijn gêne roepen. Aarzelend werd het door de belendende maoïsten overgenomen, maar al snel veranderd in: 'Ho-ho-ho Chi Minh, 't Vietnamese volluk wint'. Zo hielp ik ze gratis en voor niks aan een leuze. Iets om nog met plezier aan terug te denken.

Het gebrek aan bagage blijkt nogal pijnlijk uit de verzamelde documenten van de door de BVD opgerichte MLPN (Marxistisch-Leninistische Partij Nederland). Frans Panholzer heeft bedrijfskranten, uitgegeven door die virtuele partij, geïnventariseerd en (opnieuw) uitgegeven. Gunst, zo weinig stelde het dus voor. De braafheid en de ledigheid druipt er van af. Het viel niet eens op dat deze leegte uit de koker van de BVD zelf kwam. Pas achteraf besef je dat het niets voorstelde, dat maoïsme - en dat zegt iets over de hedendaagse politici die het vak in die kring geleerd hebben, onder wie Zalm. Wie een exemplaar kan bemachtigen, zal het zelf zien. (AdR)

Frans Panholzer, Voor de BVD naar Peking. (Verzameling documenten van de MLPN); uitgegeven door de samensteller, ongepag.; 2,50 euro.

CRISIS IN DE RECHTSSTAAT

Op 6 mei 2002 wordt Pim Fortuyn, op een parkeerplaats van het Mediapark in Hilversum neergeschoten door een Nederlander met een goede opleiding. Op 2 november 2004 wordt Theo van Gogh s'ochtends midden op straat in Amsterdam met een mes en een revolver om het leven gebracht. De verdachte van deze moord is een Nederlander die tevens de Marokkaanse nationaliteit heeft. Ook deze persoon heeft een goede

(voor) opleiding. Beiden lijken door fanatisme gedreven. Zijn dit soort moorden te voorkomen? Hoeveel politie en AIVD (Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst; de voormalige BVD) is er nodig om zulke fanatici de pas af te snijden? En wie maakt hoe uit wie fanatici zijn?
Hoewel het antwoord op zulke vragen niet is te geven, lokken ze bij een aantal politici wel een eerste reactie uit. Zij roepen dan dat het soort waanzinnig en verwerpelijk gedrag waarvan mensen als Pim Fortuyn en Theo van Gogh slachtoffer zijn geworden alleen is te bestrijden met: 1) meer geld en menskracht voor de AIVD en 2) verdere aanpassing van wetgeving ten behoeve van ruimere bevoegdheden voor politie, AIVD en justitie. Op deze wijze wordt dus een bepaald voorval onmiddellijk politiek getransformeerd. Maar zou meer geld voor de AIVD echt helpen? Zijn politici er niet op uit om het optreden van politie en AIVD nog oncontroleerbaarder te maken? Hierover heeft de advocate Britta Böhler een zeer leesbaar boek geschreven, dat naadloos past in de kritisch-theoretische beschouwing van de Italiaanse filosoof Agamben over de *uitzonderingsstaat* (zie mijn bespreking in *De AS* 146).
Böhlers boek handelt over de crisis in de rechtsstaat. Zij laat zien hoe fundamentele beginselen die met het idee van de rechtsstaat samenhangen, keer op keer verder worden aangetast. Anders dan Agamben demonstreert zij de 'crisis' aan de hand van rechtszaken waarin zijzelf, of haar kantoorgenoten, als advocaat optrad.
Naast een beknopt historisch overzicht van de ontwikkeling van de moderne democratische rechtsstaat geeft zij ook een introductie op het vlak van het strafrecht. Dat laatste doet zij op een aanstekelijke manier. Ook de niet-juridisch geschoolde leek kan er een boel uit leren. Zo krijgt hij/zij inzicht in hoe onzorgvuldig krantenberichten op het strafrechtelijk vlak vaak geformuleerd zijn en hoe onjuistheden die dan ontstaan weer door ministers en andere politici bewust om populistische redenen worden gemanipuleerd.
Over de band van het onveiligheidsgevoel van de burgerbevolking worden bijvoorbeeld allerlei wettelijke maatregelen voorgesteld, die afbreuk doen aan rechtsstatelijke beginselen. Een van die voorgestelde maatregelen zal er toe leiden dat de officier van justitie (OvJ) in een strafzaak *geheime informatie* kan gebruiken, die de verdachte niet kent en waartegen deze zich dus niet kan verdedigen. Hierdoor wordt het gevaar van onterechte strafvervolging en zelfs veroordeling alleen maar groter. Böhler merkt daarom in het kader van de strafbaarstelling van 'samenspanning' het volgende op.
De ruime toepasbaarheid, de vaagheid van het bewijs en het ontbreken van rechtsstatelijke waarborgen brengen die strafbaarstelling in de buurt van wat in het Duits *Gesinnungsstrafrecht* heet. Dit soort strafrecht berust vooral op het strafbaar stellen van meningen en opvattingen, dus niet van daden. Donner, minister van Justitie, geeft in zijn reactie op verwijten aan, dat het hem bij de bestrijding van terrorisme om zulk soort strafrecht gaat. Letterlijk schrijft hij op de opiniepagina van *de Volkskrant* van 16 november 2004: "Dit impliceert dat met ingrijpen niet gewacht kan worden tot een voornemen met zekerheid kan worden afgeleid uit aanwijzingen; ook bij mindere zekerheid moet kunnen worden ingegrepen. Evenzo maken de motieven, dat gelet moet worden op andere signalen dan bij de gebruikelijke criminelen. Uiterlijke kenmerken of de ideeën kunnen al verdachte aanwijzingen opleveren."
De vraag is of we met een opeenstapeling van herzieningen van het straf(proces)recht niet naar een punt afglijden waar de bestrijding van terrorisme zich in haar tegendeel gaat verkeren. Prompte, strenge en onbuigzame rechtvaardigheid vloeit immers voort uit de algemene beginselen van de democratie. Toepassen van die rechtvaardigheid is in tijden van nood de meest dringende behoefte van het vaderland. De termijn om de vijanden van het vaderland te straffen dient niet langer te zijn dan de tijd die nodig is om hen als vijanden te identificeren...

Ik weet het, het gaat hier om een retorisch proces van betekenisomkering ten behoeve van het instellen van een uitzonderingsrecht dat zelf als terroristisch verschijnt. En het is allemaal al vertoont. De hierboven gebruikte retoriek is eind achttiende eeuw ondermeer bij Robespierre en zijn companen te vinden. In de eerste jaren van de Franse Revolutie vormde het namelijk de grondslag van 'overheidshandelen'. Voor deze informatie maakte ik gebruik van het intrigerende betoog van J.M. Piret getiteld Broederschap en deugd, over de gevaren van de politisering van moralistische begrippen (in: K. van de Wal (red.), *Vrijheid, gelijkheid en broederschap?*, Budel 2004).

Nu kan je terecht zeggen: de Franse Revolutie, dat is een tijd terug! Denk dan eens aan wat *heden* door Amerikanen met gevangenen op de Cubaanse basis Guantánamo Bay wordt gedaan en wat door hen in naam van terrorismebestrijding in een Iraakse gevangenis is uitgehaald. Vaak hoort men in zo'n geval: 'Maar terroristen zijn ook geen lekkere jongens'. Zeker - en dat wordt ook niet goed gepraat door mij. Dus moet men maar worden als zij om hen te bestrijden? Beantwoorden van die vraag - dat wordt dan de kwestie waarom het draait.

Het afglijden naar de foute kant begint wanneer om populistische redenen wordt gezegd, zoals door minister Donner (in het NOS-journaal van 18 december 2002), dat politie en justitie ernstig worden gehandicapt in hun strijd tegen terrorisme als het strafrecht niet wordt aangepast. Dat afglijden doet zich ook voor in wat minister Remkes te berde brengt (in *Het Parool*, 12 maart 2004) als hij zegt er geen probleem mee te hebben om bewijsmateriaal te onthouden aan een verdachte van terroristische acties en zijn advocaat. Letterlijk zegt hij: "Als het gaat om mensen die zich bezighouden met voorbereiding van dat soort acties, ben ik daar minder coulant mee" (Donner en Remkes geciteerd bij Böhler).

Het is dus wel een forse stap van Franse Revolutie naar heden, van Robespierre naar Donner en Remkes, het retorische systeem, de legitimatiestructuur en het aangepaste handelingspatroon van de overheid in beide periodes vertonen een systematische gelijkenis. En bedenk, ook Robespierre was een achtenswaardige burger, altijd keurig in de kleren met stropdas en gepoederde pruik. Piret noemt hem hopeloos fatsoenlijk, met afschuw van alles dat zweemt naar vulgariteit en gebrek aan houding. Een stijle man dus...

Het voorgaande heeft ogenschijnlijk weinig of niets met het anarchisme te maken. Het gaat immers over het handhaven of schenden van rechtsstatelijke beginselen. Gaat anarchisten dat niet aan? Ik meen van wel. In de eerste plaats vormen grondrechten en fundamentele beginselen van de rechtsstaat een te kostbaar goed om ze uit handen te geven aan lui die ze aantasten. In de tweede plaats zullen juist ook anarchisten gemakkelijk slachtoffer kunnen worden van juridische strafactie. Denk maar aan het verschijnsel 'extremistencel' dat in gebruik is in zogenaamde 'terroristenzaken'.

Wie anarchisten eerst als 'bommengooiers' definieert, hoeft vervolgens nog maar één zetje te geven om ze onder de 'terroristenwetgeving' te brengen, bijvoorbeeld door de redactie van *De AS* een 'extremistencel' te noemen. Tot het geven van 'zetjes' zijn allerlei zogeheten achtenswaardige mannen bereid. Het is ook over dat soort gedrag dat Böhler zich boos maakt, als zij twee van de 'terroristenzaken' beschrijft. Zij vat een en ander als volgt samen.

De Rotterdamse terroristenzaken zijn als voorwendsel gebruikt om een politieke doelstelling te realiseren (namelijk aanpassing van wetgeving), die niets van doen heeft met de bedoelde rechtszaken. In die zaken ging het niet om de vraag of informatie van de AIVD mocht worden gebruikt, maar of die informatie voldoende was om daar een veroordelend vonnis op te baseren. De rechter vond dat dit in die zaken niet het geval was.

D66-Kamerlid Boris Dittrich, zelf jurist en oud-rechter, en met hem de minister van justitie (Donner) en de minister van binnen-

landse zaken (Remkes) deden echter toch alsof de informatie van de AIVD niet door politie en rechter in strafzaken mocht worden gebruikt. Waar het evenwel om gaat is dat die informatie voldoende en overtuigend moet zijn. Als dat niet het geval is, moet het door nader onderzoek van de politie worden aangevuld. De informatie moet uiteindelijk 'een redelijk vermoeden van schuld' kunnen dragen. Het ergerlijke is nu dat van zo'n redelijk vermoeden van schuld geen sprake was in die terroristenzaken.

De rechtbank concludeert in zijn vonnis dan ook dat de recherche niet in staat is geweest de getrokken conclusies uit te leggen of te onderbouwen, zelfs niet in grote lijnen. De wijze waarop de conclusies zijn getrokken alsmede de wijze waarop de OvJ in zijn requisitoir plotseling afstand neemt van een aantal van deze conclusies, vindt de rechtbank - zo schrijft deze in het vonnis - dan ook niet alleen onzorgvuldig, maar ook zorgwekkend. Let wel, dit zijn de woorden van de rechter zelf (Böhler citeert ze in haar boek). Kortom, de rechtszaak strandde dus omdat de recherche in de ogen van rechter zijn werk niet goed had gedaan.

Toch zijn deze zaken aanleiding geweest om wetgeving te maken met behulp waarvan in de toekomst wordt voorkomen dat de rechtbank nog iets kan concluderen als zojuist beschreven. Dát is zorgwekkend. Böhler heeft over die problematiek een bijzonder leerzaam boek geschreven. (ThH)

Britta Böhler, Crisis in de rechtstaat. Spraakmakende zaken, verborgen processen; De Arbeiderspers, Amsterdam 2004; 288 pag.

SACCO EN VANZETTI

Na het verschijnen van de film *Sacco & Vanzetti* (Giuliano Montaldo, It./Fr.) in 1971, schreef de recensent van de New York Times: *"If only because it calls to our attention a terrible chapter in American history, it can't easily be dismissed."*

Een zinsnede waarmee hij de spijker op de kop sloeg. De film is weliswaar geen meesterwerk, maar verdient het wél, gezien te worden, alleen al om de zaak Sacco en Vanzetti en het onrecht wat daarmee gepaard ging, niet in de vergetelheid te doen raken. Gelukkig is het nu weer mogelijk de film te zien, want de video van de film was al jaren niet meer te vinden of alleen in een Italiaanse, niet ondertitelde versie. Onlangs is *Sacco & Vanzetti* – Italiaans gesproken – op DVD verschenen, met Nederlandse ondertitels.

Schoenmaker Nicola Sacco en visventer Bartholomeo Vanzetti, Italianen die naar de Verenigde Staten waren gekomen om in het land der onbegrensde mogelijkheden hun geluk te zoeken, werden in 1920 gearresteerd, verdacht van een overval waarbij door de daders een geldloper werd doodgeschoten en ruim vijftienduizend dollar werd buitgemaakt.

Het proces tegen beide mannen bleek uit te draaien op een politiek proces, met dubieuze getuigenverklaringen, gegoochel met ballistische gegevens en met een vooringenomen aanklager en rechter. Duidelijk werd dat niet zozeer hun deelname aan de overval – waarvoor geen enkel bewijs kon worden aangevoerd – als wel hun anarchistische overtuiging de grondslag vormde op basis waarvan beiden werden veroordeeld. Rechter Thayer (*"Did you see what I did to those anarchist bastards the other day?"*, zei hij later tegen een kennis), veroordeelde beide mannen tot de doodstraf. Na jaren gevangenis, ontelbare juridische procedures, verzoeken tot heropening van het proces, nieuwe onderzoeken door nieuwe advocaten en vergeefse verzoeken tot gratie, werden Sacco en Vanzetti op 23 augustus 1927 op de elektrische stoel ter dood gebracht. Het proces bracht overal ter wereld enorme protesten teweeg. Honderdduizenden gingen in alle grote wereldsteden de straat op om voor de vrijlating van Sacco en Vanzetti te pleiten.

De discussie over de eventuele schuld van beide Italianen zou nog tientallen jaren duren, maar nooit is bewezen dat zij daadwerkelijk aan de overval deelnamen. Sterker nog, latere onderzoekers hebben kunnen aantonen dat beiden onschuldig zijn veroor-

deeld (William Young en David E. Kaiser in *Postmortem, New Evidence in the Case of Sacco and Vanzetti,* University of Massachusetts Press, 1985).

Wie naar de film *Sacco & Vanzetti* kijkt, moet zich realiseren dat de film niet meer dan een afspiegeling is van zeven jaar processen en onderzoeken. Soms gaat de film nogal met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van de zaak. Toch is het knap dat in de twee uur die de film duurt, ongelooflijk veel facetten van deze tragedie wél voor het voetlicht komen: de processen waarin aanklager Katzmann steeds meer het anarchisme van beide mannen aan de kaak stelt; getuigen die ronduit staan te liegen; advocaat Moore die steeds meer merkt dat hij op de verkeerde weg is; de intimidatie van getuigen en het gedraai met de ballistische gegevens van de revolver van Sacco. We zien hoe Moore wordt vervangen door de serieuzere Thompson, die vervolgens zijn eigen onderzoek start naar de vermoedelijke werkelijke daders van de overval, de Morelli-bende. Zelfs de Boston-ladies – een groep dames die zich het lot van beide mannen had aangetrokken en hen brieven en pakjes stuurde – figureren hier en daar.

De film heeft een documentair karakter, wat nog eens versterkt wordt door de authentieke bioscoopjournaalbeelden van protestmanifestaties voor de vrijlating van Sacco en Vanzetti in diverse wereldsteden, en door de reportage-achtige zwart/wit beelden van de zogenaamde Palmer-raids, waarmee de film opent. Onder invloed van de Russische revolutie en de anarchistische acties tegen militarisme en oorlog, kreeg men in 1917 in de Verenigde Staten de schrik stevig in de benen. Minister van justitie A. Mitchell Palmer, met zijn jonge assistent J. Edgar Hoover (de latere directeur van de FBI), probeerde het rode gevaar te beteugelen door vergaderingen van anarchisten en socialisten binnen te vallen, radicalen te arresteren en anarchistische tijdschriften te verbieden. Op beschuldiging van 'samenzwering tegen de Amerikaanse vrijheden', werden anarchisten als Emma Goldman, Alexander Berkman en Luigi Galleani het land uitgezet. Duidelijk is dat het proces tegen Sacco en Vanzetti in dit kader gezien moet worden en dat hun veroordeling als een voorbeeld moest gelden voor het linkse gevaar. Sacco en Vanzetti zijn niet veroordeeld voor - een niet bewezen - deelname aan een overval, maar vanwege hun anarchistische opvattingen. In de film wordt dit ook zonder meer tot uiting gebracht.

Van de acteurs die de rollen van Sacco en Vanzetti spelen, is Gian Maria Volonte (Vanzetti) duidelijk de betere van de twee. Volonte (hij is de slechterik in films als *For a Few Dollars More* en *For a Fistful of Dollars*) speelt ingetogen, en hij weet Vanzetti neer te zetten als een bedachtzame, rustige figuur, zoals deze was. Iemand die zijn woorden met zorg kiest en geen moment zijn ideaal laat varen. De Sacco in de film is minder sterk. Toen Sacco ter dood werd gebracht was hij zesendertig jaar oud, maar hij wordt gespeeld door een acteur die eigenlijk iets te oud is voor de rol. In combinatie met enige *overacting* waaraan deze acteur zich schuldig maakt, komt de Sacco daardoor niet geheel uit de verf.

De film mag dan enkele onvolkomenheden hebben, een keurige samenvatting van de zaak is het wel. Belangrijker is echter dat de film de herinnering levend houdt aan één van de meest geruchtmakende voorbeelden van juridisch onrecht in het Amerika van de vorige eeuw. Het is knap dat de film er bovendien in slaagt de kijker ruim vijfenzeventig jaar na de dood van Sacco en Vanzetti, alsnog boos te laten worden. Voor wie zich dan ook nog door de paar begeleidende songs van Joan Baez kan heen bijten, is dat geen onaangenaam resultaat. (MS)

Sacco e Vanzetti, (It./Fr. 1971) DVD, 19,99 euro

DE LANGZAME REVOLUTIE

"Overal in de stad staan die vervloekte zonnewijzers", klaagde 200 voor het jaar nul de Romeinse toneelschrijver Plautus. Sindsdien is het er niet beter op geworden. Het woord

'slow' staat voor een gestaag groeiende wereldwijde anti-haastbeweging. De Canadese journalist Carl Honoré ontdekte dat hij in de valkuil van de haast was getrapt toen hij zich zelfs geen tijd meer gunde om zijn zoontje 's avonds een verhaaltje voor te lezen. Hij ontdekte de slowbeweging, ging op onderzoek uit en schreef het boek *Slow, een wereldwijde revolutie?*

'Slow' lijkt tot nu toe vooral een beweging van kritische levensgenieters, maar er zijn wel degelijk raakpunten met milieuactivisten en andere wereldverbeteraars. Zo schrijft Honoré: "Het eerste terrein waarop de nadelen van haast blijken, is de economie. Het moderne turbokapitalisme genereert een uitzonderlijke weelde, maar dat gaat ten koste van onze natuurlijke hulpbronnen, die zo snel worden verzwolgen dat moeder natuur ze niet kan vervangen."

Met 'slow' wordt niet zozeer langzaam bedoeld, als wel 'il tempo giusto' ofwel 'het juiste tempo'. Toen McDonald's in 1986 bij de Spaanse trappen in Rome een restaurant opende was voor veel Romeinen de maat vol. Carlo Petrini reageerde op het toenemend gebruik van 'Fast Food' met 'Slow Food', een idee dat zo aansloeg dat er binnen enkele jaren een internationale beweging op gang kwam. 'Slow Food' staat voor verse producten van plaatselijke herkomst en uit het seizoen, duurzame landbouw, ambachtelijke productie en rustig eten met familie en vrienden. "Onze eeuw, die is begonnen en zich heeft ontwikkeld in het teken van de industriële revolutie, heeft eerst de machine uitgevonden en deze daarna tot voorbeeld van het leven genomen. We zijn allen slaven van de snelheid en besmet met hetzelfde verraderlijke virus: Het Snelle Leven." Zo is te lezen in het manifest van deze groep. Petrini: "We vechten voor ons recht ons eigen tempo te bepalen."

Naast Slow Food zijn er nog tal van andere slow-bewegingen. Onder de naam Città Slow proberen tientallen steden in Italië en daarbuiten oases van rust te worden. "Plezier gaat voor winst, mensen gaan voor bedrijven, rust gaat voor snelheid." Er wordt gezocht naar een positieve balans tussen het moderne en het traditionele: voetgangersgebied in oude delen van de stad, geen neonverlichting en in plaats van supermarktketens kleine familiebedrijfjes, organische groenten en fruit van lokale telers in schoolkantines en in ziekenhuizen. Slow Sex is een beweging die haast uit de slaapkamer wil verbannen. In Japan is een Club voor Traagheid (maar dan natuurlijk in het Japans) en er schijnt een Europese Vereniging voor de Vertraging van de Tijd te bestaan. Langzaam gewichtheffen schijnt ook goed te zijn, en Honoré houdt een pleidooi voor langzaam denken. Bij dit laatste vallen heel wat bekende namen, waaronder Darwin en Einstein die 'langzame denkers' zouden zijn geweest – een hele geruststelling.

'Slow Schooling' lijkt me dan ook een prima zaak, de voorbeelden die Honoré noemt doen denken aan het in Nederland opgezette (nogal omstreden) schoolsysteem 'Iederwijs'. Over de middelbare school 'De Appelboom' in Tokio: "De leerlingen mogen zelf bepalen wanneer ze de lessen bijwonen, wat ze willen bestuderen en wanneer; examens hoeven ze niet af te leggen. Het klinkt misschien als een vrijbrief voor anarchie [sic!], maar dit ontspannen systeem werkt in feite heel goed." Helaas zweeft het boek hier en daar wat richting new age, wat niet zo verwonderlijk is daar ze in die sferen meestal ook een hekel aan haast hebben (behalve, bij nogal wat new age clubs, als het gaat om geld verdienen).

Breien schijnt weer 'in' te worden, en er bestaat zelfs in de muziek een 'slow'-stroming, waarbij composities van de klassieke componisten veel en veel langzamer uitgevoerd worden. Ook bij dit laatste heb ik zo mijn vraagtekens. Behalve wanneer het gaat om het stuk ASLSP van John Cage uit 1992: As Slow As Possible. Om het stuk recht te doen is in Halberstadt in Duitsland speciaal een orgel gebouwd dat eeuwen mee kan. "Het ASLSP-concert begon in september 2001 met een stilte van zeventien maanden. In die tijd

was alleen het zwellen van de balgen van het orgel te horen. In februari 2003 speelde de organist de eerste drie noten, die door de kerk zullen blijven galmen tot de zomer van 2004, als de volgende twee noten zullen worden gespeeld." Niemand die nu leeft zal het einde van het stuk meemaken. De totale tijdsduur: 639 jaar.
Over tijd staan nog meer interessante dingen in dit boek. In het eerste hoofdstuk is veel te lezen over klokken, het meten van de tijd, en het verband tussen het bijhouden van de tijd en de situatie (de mensen) onder controle houden. Over het ontstaan van beperkte lunchpauzes, avondklokken, prikklokken, dienstroosters, uurloon, planning, deadlines en het idee 'tijd is geld'. Naast de druk om te produceren speelt de drang om te consumeren een rol, niet alleen bij het kopen van veel voedsel en spullen, maar vooral ook bij het proberen te combineren van een veelheid van uiteenlopende activiteiten: een schildercursus volgen, allerhande kranten en tijdschriften bijhouden, de nieuwste bestsellers lezen, tentoonstellingen, toneelstukken en concerten aflopen, met vrienden uitgaan, sporten, televisiekijken, muziek luisteren, reizen, enzovoort. Ieder kan hier voor zichzelf wel een toepasselijke opsomming maken. Ook de drang om veel te beleven kan consumptief zijn en een gevoel van haast opleveren.
Wat naar mijn idee de angel uit de mogelijkheden van de slowbeweging haalt is dat Honoré en degenen die hij met instemming aanhaalt geen voorstanders zijn van een ander economisch systeem. "Net als gematigde antiglobalisten zijn de Slow-activisten niet uit op een alternatief voor het kapitalistische systeem, maar streven ze ernaar het een menselijk gezicht te geven." Kapitalisme moet onthaast worden, en daarmee zouden alle grote problemen van deze tijd zijn opgelost. De problemen waarover dit boek gaat spelen zich dan ook vooral af in het rijke deel van de wereld: "Doordat we te lange werkdagen hebben produceren we minder, maken we veel vergissingen en worden we ongelukkig en ziek." Hier gaat het niet over werklozen, ook niet over kinderarbeid of over mensen die ondanks hun lange werkdagen te weinig geld hebben om te eten, toch allemaal ernstige toestanden waarin de kapitalistische economie een allesbehalve fraaie rol speelt. Een ander nadeel van het boek is dat een aantal hoofdstukken grotendeels bestaan uit de opsomming van kleine succesverhalen die vanzelfsprekend allemaal wijzen in de richting van het fantastische recept: leef 'slow' en je zult gelukkig zijn.
Toch wordt in het hoofdstuk over werk Paul Lafargue met instemming aangehaald: "Begrijpen de arbeiders dan niet dat ze door te hard werken zichzelf en hun kinderen uitputten, dat ze nutteloos worden en lang voor hun tijd onbekwaam om ook maar enig werk te doen, dat ze opgeslorpt en ontmenselijkt door dit kwaad geen mens meer zijn maar louter fragmenten van een mens, dat ze in zichzelf alle mooie geestvermogen doden, zodat niets levends en groeiends overblijft, behalve de waarzinnige drift om te werken." (*Het recht op luiheid*, 1883) Waarom werken velen nog steeds zo hard? De winst van de verhoogde productie wordt niet omgezet in vrije tijd maar leidt tot een hoog consumptieniveau dat voor de meeste blijkbaar moeilijk terug te schroeven is. Toch zal dat moeten, voor de verdeling van de welvaart in de wereld, voor het milieu, en uiteindelijk ook voor de hard werkende welvarenden zelf. Als de slow-beweging kan bewerkstelligen dat mensen dat eerder gaan ontdekken, dan zou dat hoopgevend en inderdaad revolutionair zijn! (RW)
Carl Honoré, Slow. Een wereldwijde revolutie; vertaling Ans van Kersbergen; Rotterdam 2004; 19,95 euro; ISBN 90 5637 631 4

ARBEIDERSZELFBESTUUR IN SPANJE 1936-1939

Toen Jacques Giele in 1966 op de uitdaging inging van een medestudent om te bewijzen dat arbeiderszelfbestuur volgens anarchistische ideeën wel degelijk gerealiseerd was, wist hij niet dat deze taak zo omvangrijk zou

worden. Omvangrijk niet alleen om het aantal bladzijden, niet alleen om het cijfermateriaal, of door de rijkdom aan gegevens die Giele wist te verzamelen, maar vooral door de vele details die de realiteit en de realiseerbaarheid van arbeiderszelfbestuur illustreren. En wellicht ook een toekomst heeft. Zijn hoogleraar Presser wist eerst niet goed hoe deze scriptie gewaardeerd moest worden. Er was in de naoorlogse jaren weinig bekend over de rol van anarchisten en communisten in de Spaanse burgeroorlog. Nadat hij Arthur Lehning geraadpleegd had, die Giele's analyse volledig bevestigde ('Briljant, deze studie') kreeg Giele een uitmuntende beoordeling.

Arbeiderszelfbestuur, organisaties vanaf de werkvloer door de mensen zelf, geen bazen die beslissen, maar arbeiders die dit gezamenlijk doen, het klinkt ons als een lieflijke toon in de oren, verschijnt als visioenen op ons netvlies en duikt op in onze mooiste dromen.

Jawel, bewijst Giele: doe je ogen en oren open, gebruik je fantasie en je kunde, kijk om je heen, luister goed en gebruik de bestaande mogelijkheden. Dat is wat de Spaanse anarchisten in de jaren dertig hebben gedaan, dat is wat Giele heeft onderzocht en vastgelegd. Zijn boek verscheen in 1975 bij een anarchistische uitgeverij en is nu opnieuw uitgebracht.

De Spaanse Burgeroorlog kwam niet uit de lucht vallen - Amerikanen waren er nog niet, hoewel de Duitse bommenwerpers niet lang op zich lieten wachten - het was aanvankelijk een interne strijd tussen rijk en arm die al vele tientallen jaren gestreden werd.

Spanje: een land van grote tegenstellingen. De kerk bestierde het leven van alledag. Behalve de dagelijkse kerkgang, de afgifte van de duit in het collectezakje, beheerde ze het onderwijs: meisjes en jongens apart, de opvoeding - een priesterzoon in het gezin betekende ook bij hun families een duit in het zakje, een dochternonnetje een maagd en een hongerige mond kwijt -, sociale omgang: op straat raak je elkaar niet aan en voor het huwelijk niet verder dan handje-pepermuntje, en de grote rijkdommen en het grote grondbezit, die menige arme drommel van eerste levensbehoeften zou kunnen voorzien, daarnaast van de biecht die er voor zorgde dat de grenzen der kerk niet overschreden werden; bijgestaan natuurlijk door de Guardia Civil die bij overtreding voor een afstraffing zorgde, overigens ook wel zonder dat er sprake was van een overtreding.

Spanje jaren twintig. Niet alleen het dagelijkse mensenleven werd beheerst door terreur. Arbeiders- en arbeidsters moesten leven in een land dat geregeerd werd door een dictatuur van knokploegen en pistoleros die in dienst stonden van bazen die ontevredenen een toontje lager wilden laten zingen of het zwijgen opleggen. Primo de Rivera als dictator van de Spaanse staat gaf hieraan vrij spel. En de CNT-ers, onstuimig als de anarchisten in dit land altijd al waren geweest, zochten in clandestiniteit hun compañeros, makkers en broeders, maar ook zusters natuurlijk, op om binnen of buiten de gevangenis hun idealen levend te houden en nieuwe ideeën te ontwikkelen. De Spaanse anarchistische beweging was levend en bleef dat ondanks onderdrukking, verbod van hun organisatie de CNT, en het isolement van verbanning en gevangenisstraf.

In 1931 moesten koning en dictatuur het veld ruimen en toen na verkiezingen een democratische republiek werd gevormd brak er een periode aan van geloof in een toekomst met vrijheden voor iedereen. Dus ook voor de anarchistische beweging die weldra opnieuw een massaorganisatie werd. Vooral in Andalusië, Aragon en Catalonië kon de CNT rekenen op een zeer grote aanhang. Toen in juli 1936 de opstand van rechtse militairen, onder wie Franco, uitbrak, leidde dat tot een burgeroorlog omdat links zich hier met hand en tand tegen verzette. In Catalonië waren het de anarchisten die tegenover dit fascisme de al zolang gedroomde sociale revolutie doorvoerden.

Giele gaat in zijn boek vooral in op de situatie van Catalonië, een van de meest geïndu-

strialiseerde zones van Spanje. Catalonië was uit handen is gebleven van generaal Franco. Catalonië geliefd bij links en gehaat bij rechts om het grote en actieve potentieel aan anarchisten. Dat zij met velen waren, dat zij machtig waren, en dat zij voorbereid waren op een revolutionaire situatie waarvan zij zich meester maakten toont Giele in dit boek glashelder. In een inleidend hoofdstuk gaat hij nader in op het anarchisme in het algemeen.

Jacques Giele baseert zich op de enige destijds beschikbare bronnen (de meeste daarvan worden op het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam bewaard), de periodieken die zijn uitgegeven door de Spaanse anarchistische beweging, Movimiento Libertario Español, CNT/AIT/FAI en daarnaast op ooggetuigenverslagen.

Vaak zijn de ooggetuigen sympathisanten van de linkse strijders, maar ze liegen er niet om. Vaak zijn de kranten en tijdschriften van de anarchistische beweging in een tijd van oorlog, maar toch dienden ze veel minder dan onze huidige media de zaak van de oorlogsbelangenbehartiging: Ze waren niet alleen maar een propagandamiddel, maar vooral een voorlichtingsorgaan. Ze dienden om anarchisten in verschillende gebieden van elkaars activiteiten op de hoogte te houden en natuurlijk een hart onder de riem te steken. De taal liegt er ook niet om en de cijfers ook niet. Het ging meer dan goed met de economie in zelfbestuur, ondanks de oorlog. Niet alleen bedrijven werden collectief door arbeiders beheerd, maar zelfs hele bedrijfstakken van de toevoer van grondstoffen tot en met leverantie aan de consument.

Het waarheidsgehalte van de bronnen die Giele heeft gebruikt kunnen we inmiddels aan andere bronnen toetsen. Bronnen waartoe de schrijver Giele in de jaren zestig nog geen toegang had, maar die hij zelf later heeft helpen ontsluiten. Het betreft de archieven van de CNT, in 1939 in bewaring gegeven op het IISG en inmiddels bijna een mythe bij historici én bij de Spaanse anarchisten. Bij de opening van de kisten eind jaren zeventig door een Nederlandse wetenschapper (de schrijver van dit boek) ontstond tumult bij Spaanse compañeros. Waarom gaan Nederlanders in hemelsnaam met onze archieven aan de haal? Zij bezetten het instituut, de kamer waar Giele werkte, en gedurende enkele weken spraken zij geen woord met hem. Zij hadden gekozen voor de archieven en Giele kon hen niet duidelijk maken dat hij, zoals dit boek laat zien, voor de Spaanse anarchisten had gekozen.

Er zijn niet zoveel studies over de Spaanse revolutie door Nederlanders op een dergelijk degelijke manier geschreven. Gebaseerd op bronnen die te controleren zijn, niet op secundaire literatuur, of met een politiek vooroordeel heeft Giele een lans gebroken voor verder onderzoek. Inmiddels zijn meer gedetailleerde studies verschenen, die bijvoorbeeld het menselijke aspect en het dagelijkse leven van de burgeroorlog laten zien. Dit werk vormt niet alleen een uitgangspunt voor verdere studie naar het anarchisme in Spanje, maar het helpt vooral ook ons denken over mogelijkheden van het leven in zelfbestuur. Ik hoop alleen dat vrouwen daarin een grotere plaats krijgen.

Deze heruitgave van het boek heeft een prachtige vormgegeven omslag. Ook het binnenwerk mag er zijn en lijkt niet in de verste verte op het getypte binnenwerk van de eerste druk. De Kelderuitgeverij krijgt hiervoor mijn complimenten, alsook voor het initiatief om tot herdruk over te gaan. (HW)

Jacques J.Giele, Arbeiderszelfbestuur in Spanje. Een verslag van de collectivisatie van de Catalaanse economie tijdens de Spaanse Burgeroorlog; Uitgeverij Kelder, Utrecht 2004; 267 pag.; 20 euro (bestellen: kelderuitgeverij@xs4all.nl)

HERDRUKKEN VAN KROPOTKIN EN CONSTANDSE

Goed verzorgd uitgegeven en voorzien van verhelderende inleidingen van Marius de Geus zijn de twee nieuwe uitgaven van Kelder. Het betreft de klassiekers van Peter Kropotkin, de meest bekende en bewonderde

anarchist *ever*, te weten *De verovering van het brood* en *Wederzijdse hulp*. Het eerste boek verscheen in 1892 in het Frans met een voorwoord van Elisée Reclus. Twee jaar later kwam de Nederlandse vertaling uit. Zoals De Geus terecht in zijn inleiding zegt, is het niet de meest diepgaande verhandeling van het anarchisme, maar wel een van de meest toegankelijke.

Het tweede boek – *Mutual Aid* – verscheen in 1902 en is nog altijd van fundamenteel belang, al zijn we een eeuw later niet zo snel geneigd om sociale en biologische factoren te koppelen als Kropotkin deed. De Nederlandse vertaling (*Wederkerig Dienstbetoon*) kwam uit in 1904.

Het is prettig dat deze klassieke boeken van Kropotkin weer in Nederlandstalige uitgaven beschikbaar zijn en bovendien betaalbaar.

Een van de best verkochte boeken over het anarchisme was Anton Constandses *Anarchisme van de daad*. In de jaren zeventig verschenen er vele drukken van deze prettig leesbare geschiedenis van het anarchisme. (Overigens zou de titel misschien verwarring kunnen wekken, aangezien met anarchisme van de daad veelal bedoeld wordt de periode rond 1900 waarin sommige anarchisten geweld propageerden en toepasten!) Deze nieuwe uitgave is de zesde druk, het boek verscheen oorspronkelijk in 1969. (HR)

Peter Kropotkin, De verovering van het brood, ingeleid door Marius de Geus; Kelderuitgeverij, Utrecht 2004; 238 pag.; 20 euro (info: www.kelderuitgeverij.nl)

Peter Kropotkin, Wederzijdse Hulp; ingeleid door Marius de Geus; Kelderuitgeverij, Utrecht 2004; 286 pag.; 22,50 euro.

Anton Constandse, Anarchisme van de daad; zesde druk; uitgeverij De Vooruitgang, Amsterdam 2004; 173 pag.; 12 euro (bestellen: Kelderuitgeverij@xs4all.nl).

LOVE SONGS

Eens in de zoveel tijd blijkt mijn bron van het anarchisme, waar ik me werkelijk aan heb gelaafd, weer tot leven te komen. Dan moét ik gewoon, al is het maar voor even, weten waarom. De bron waar ik het over heb is de eenentwintig jaar geleden opgeheven anarchistisch-pacifistische punkband Crass.

Voor Mark Hodkinson, uitgever van Pomona, was Crass ook de primaire bron, getuige zijn voorwoord bij *Love Songs*, een boek met alle teksten van *songs* ooit door Crass op vinyl gezet. Wat de band in zijn ogen onweerstaanbaar maakte was hun authentiek revolutionaire houding, die tegelijkertijd uitdagend en confronterend was.

Het boek is Hodkinson's poging om Crass opnieuw op de agenda te zetten, om mensen die de band vergeten waren er weer aan te herinneren, en de band te introduceren bij degenen die toentertijd er simpelweg te jong voor waren. De 84 teksten staan niet in chronologische volgorde, in welke reeks wél is mij evenwel niet duidelijk geworden. Kritisch is Hodkinson overigens over de heftigheid waarmee Crass Jezus tekstueel onder handen nam. Volgens hem zagen ze daarmee doelbewust over het hoofd dat deze man miljoenen mensen geluk en ondersteuning in barre tijden geeft, en dat er prachtige gebouwen en kunst op hem geïnspireerd zijn. Commentaar mis ik echter bij het citaat van Che Guevera, dat Crass veelvuldig gebruikte, en waarmee Love Songs opent: "Ik wil zeggen, met het risico belachelijk te klinken, dat de ware revolutionair geleid wordt door grote gevoelens van liefde." Denkend aan alle mensen die door Guevera zijn omgelegd, klinkt dat inderdaad buitengewoon ridicuul!

Penny Rimbaud, drummer en voornaamste leverancier van de teksten, schrijft in de inleiding dat Crass een ongewone mengeling was van leeftijd, klasse, gender; een bonte verzameling van kunstenaars, schrijvers, filmmakers, muzikanten, activisten en dropouts, die op het platteland van Essex in een commune woonden. Crass promootte de ideeën van pacifisme, vegetarisme, anarchisme, feminisme, milieubescherming en activisme, en richtte een eigen platenmaatschappij op, waar meer dan honderd andere bands onderdak vonden.

Het boek opent met het vijftig coupletten lange 'Acts of love', naar mijn mening tamelijk geforceerd klinkende, getormenteerde gedichten van Rimbaud. Voor het eerst geeft de band overigens openheid wie welke *songs* schreef, en opvallend veel blijken van de hand van Gee Vaucher te zijn, die de platenhoezen voor de band ontworp. In grafisch opzicht wijkt het boek weinig af van Crass' eigen uitgaven, al springt de typografie soms in het oog. (PL)

Love Songs, Crass; Pomona 2004 (www.pomonauk.co.uk); 259 pag.; ISBN 1-904590-03-9; circa 15 euro.

Anarchisme is voor mij...

Beste lezer(es)

* Aan donaties ontvingen we in 2004 1.428 euro, waarvoor we alle gevers danken. Niettemin hadden we gehoopt op méér, want financieel gaat het met *De AS* niet goed. Stijgende kosten nopen ons de omvang in te krimpen. Voortaan zal *De AS* standaard 48 pag. tellen (incl. infokatern). Daar staat tegenover dat een jaarabonnement goedkoper wordt: 16,90 euro. Dat is zeker reden om extra geld over te maken aan het Steunfonds, gironummer 4463015 t.n.v. De AS, Moerkapelle. Alvast dank. Ook vragen we een aantal lezers om alsnog hun jaarabonnement 2004 te betalen.
* Veel positieve reacties kregen we op het Jazznummer (*De AS* 147). Daar zijn we blij mee. Als het lukt, ontvangt u binnen enkele maanden aflevering 150, gewijd aan Stalins geheime operaties in Spanje ten tijde van de burgeroorlog (1936-1939).
* We wijzen u nog eens op de speciale Aanbiedingen van afgeprijsde boeken van andere uitgeverijen (elders in dit infokatern). Deze scherpe prijzen zijn ongewijzigd gebleven in 2005, evenals de eigen uitgaven van *De AS*. Alleen van de Reprintreeks en reeds verschenen AS-afleveringen is de prijs aangepast.
* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.

AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 100 euro.

AANBIEDING 2: voor 40 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van *De AS* (zie het overzicht elders in dit infokatern).

AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Uitgaven De AS elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 45 euro.

AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 52 euro.

Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *De AS*

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Mühsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);

- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.
Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994); 12 p.; 1,25 euro.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

* Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.
* Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin)
* Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990; 111 pag.; 7,50 euro.
* Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie*; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

NIEUWE UITGAVE JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK FILOSOFIE
^^

DE EEUWIGE GENERATIE

De kunst van Het Grote Sterven

De filosoof Jan Börger heeft de Evangeliën als religieus/gnostische geschriften filosofisch geïnterpreteerd:
"De *gnostici* en schrijvers van de Evangeliën waren de intellectuelen en wijsgeren in de oudheid."
Zijn ontdekking van de *vrouwelijke component* in het evangelisch denken illustreert Börger met de drieëenheid: *Heilige Geest, Maagd Maria en de Zoon des Mensen.*
In zijn verhandeling uit 1952, *De Kerstgedachte,* analyseert hij het Kerstverhaal en zet dat in een filosofische context. Het Christuskind is een metafoor voor het wijsgerige zelfbewustzijn en wordt dan ook verwekt door de Heilige Geest:
"In het Evangelie zelf echter ging of gaat het niet over de geboorte van een kind, maar gaat het over de geboorte van *hèt Kind.* De evangelische Maagd heet bevrucht te zijn door de Heilige Geest, en blijft maagd. Dat is ook moeilijk of niet te verstaan als een echte gebeurtenis. Het Evangelie is vanuit de *Gnosis,* dus vanuit het intellect. Het hiergezegde wordt echter aan het Evangelie niet meer bedacht, namelijk dat zij een wereld is van puur intellect, en van louter bewustzijn."

De stelling is dat de evangelische waarheid en verbeelding betreffende de Christus en de opstanding culmineren in *De Eeuwige Generatie.* De anarchos kosmos (Aristoteles) buigt immer weer vanuit het spirituele anarchisme (Tolstoj) in zichzelf terug. Deze intellectuele reflectie geeft tevens inhoud aan de ware zin des levens dat berust op *De kunst van Het Grote Sterven.*

Wim de Lobel, *De Eeuwige Generatie. De kunst van het Grote Sterven.*
Moerkapelle 2005. 100 p. ISBN 90-76033-26-9. NUR 7361. 7,00 euro.
Uitg: Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.

Website: http:/www.ibizweb.nl/borger
E-mail: wimdelobel@planet.nl

Prijs	*9,50 euro*